

IZMEĐU SJEĆANJA, PORICANJA I ZABORAVA -
TRI STUDIJE SLUČAJA O KULTURI SJEĆANJA U BIH 20
GODINA NAKON RATA

DOGAĐAJI, NARATIVI I INTERPRETACIJA NARATIVA
1992. GODINE: SLUČAJ PRIJEDORA

ADIS HUKANOVIĆ

Naslov publikacije: Između sjećanja, poricanja i zaborava:
Tri studije slučaja o kulturi sjećanja u BiH 20 godina
nakon rata

Naslov studije: Događaji, narativi i interpretacija narativa 1992. godine:
Slučaj Prijedora

Autor: Adis Hukanović

Izdavač: Friedrich-Ebert-Stiftung (FES)
Kupreška 20
71 000 Sarajevo
Bosna i Hercegovina

Tel.: +387 (0)33 722-010

E-mail: fes@fes.ba

Web: www.fes.ba

Za izdavača: Judith Illerhues

Lektura: Enita Čustović

DTP: Berina Muratović

Godina izdavanja: 2015.

Stavovi, mišljenja i zaključci u ovoj publikaciji ne moraju nužno odražavati stavove Friedrich-Ebert-Stiftung. Friedrich-Ebert- Stiftung ne garantuje za tačnost podataka koji su izneseni u publikaciji. Sva prava zadržana od strane: Friedrich-Ebert-Stiftung.

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

341.322.5(497.6 Prijedor)"1992"
94(497.6 Prijedor)"1992"

HUKANOVIĆ, Adis

Događaji, narativi i interpretacija 1992. godine: slučaj Prijedora / Adis Hukanović. - Sarajevo : Friedrich-Ebert-Stiftung, 2015. – 82 str. : ilustr. ; 21 cm. - (Serija Između sjećanja, poricanja i zaborava : tri studije slučaja o kulturi sjećanja u BiH 20 godina nakon rata)

Bibliografija: str. 79-81 ; bibliografske i druge bilješke uz tekst

ISBN 978-9958-884-48-1
COBISS.BH-ID 22569222

IZMEĐU SJEĆANJA, PORICANJA I ZABORAVA -
TRI STUDIJE SLUČAJA O KULTURI SJEĆANJA U BIH 20
GODINA NAKON RATA

DOGAĐAJI, NARATIVI I INTERPRETACIJA NARATIVA
1992. GODINE: SLUČAJ PRIJEDORA

ADIS HUKANOVIĆ

SARAJEVO, 2015.

Sadržaj

Uvod.....	13
Društveni kontekst u kojem su nastajali narativi o recentnoj prošlosti Prijedora.....	18
Kojih se događaja sjećamo u Prijedoru.....	22
Uvertira ili društveno-politički kontekst u Prijedoru koji je prethodio događajima iz 1992. godine.....	22
Preuzimanje vlasti u Prijedoru: Narativ o puču i Prijedorskom ustanku .	25
Ubistvo policajca Radenka Đape	29
Incident u punktu u Hambarinama	31
Slučaj Kozarac.....	33
Trideseti maj: dan odbrane općine Prijedor ili?.....	36
Zatočenički logori Keraterm, Omarska i Trnopolje.....	38
Logor Omarska	41
Logor Trnopolje i zločin na Korićanskim stijenama.....	50
Korićanske stijene.....	52
Pravo (na) sjećanje ili kada istina izaziva međuetničku netrpeljivost.....	56
Rezime djelovanja Odbora.....	68
Svjetski dan bijelih traka i građanske inicijative za sjećanje u Prijedoru .	69
Poslije aktivizma aktivizam.....	73
Zaključak.....	77
Nedostaci istraživanja.....	78
Literatura.....	79

Predgovor

IZMEĐU SJEĆANJA, PORICANJA I ZABORAVA:

TRI STUDIJE SLUČAJA O KULTURI SJEĆANJA U BIH 20 GODINA NAKON RATA

Smatra se da je u svijetu u ovom trenutku 30 država, 30 društava i stotine hiljada ljudskih sudbina prinuđeni da prolaze ratne traume. Skoro nijedna zemlja u svojoj historiji nije bila pošteđena rata, pa tako ni Bosna i Hercegovina, gdje su se jednoj generaciji znali dva puta desiti nemili događaji. Jedno takvo bolno iskustvo je na sreću građana Bosne i Hercegovine okončano prije tačno 20 godina, ostavivši iza sebe katastrofalne posljedice po društvo. Sada, nakon dvije decenije jasno je da je stanje, u kojem se današnje bosansko-hercegovačko društvo nalazi, prožeto posljedicama rata.

O zločinima koji su počinjeni u periodu od 1992. – 1995. na području BiH, ne postoji skoro nikakav konsenzus među političkim elitama, a samim tim ni u društvu. Taj konsenzus se ne može postići oko prirode pojedinih zločina, ali ni oko samog broja žrtava. Sjećanje na ove događaje, kao izraz respektiranja žrtava i njihovih porodica, često bivaju također kamenom spoticanja daljem društvenom razvoju. Kultura sjećanja koja se razvija u bosanskohercegovačkom kontekstu, kao značajan nedostatak ima *isključivo* prikazivanje *svojih* žrtava, zanemarujući stradanje i tugu *drugih*. Takva kultura sjećanja dugoročno dovodi do neusklađenih zajedničkih narativa o prošlosti, što za posljedicu ima podijeljena društva sklona zloupotrebi sjećanja i stvaranju potencijala za nove sukobe.

Smatrajući da se bez suočavanja sa prošlošću, kao pretpostavkom za pomirenje, ne može graditi budućnosti, Friedrich-Ebert Fondacija u BiH, već duži niz godina svoj rad u Bosni i Hercegovini posvećuje ovom pitanju. Samo konstruktivan i kritički odnos prema teškom periodu prošlosti vlastitog naroda, ali i uvažavanje stradanja drugih naroda u Bosni i Hercegovini može doprinijeti stvaranju političke kulture međusobnog uvažavanja i poštivanja. To bi trebalo stvoriti preduslov daljoj integraciji društva sa ciljem stvaranja stabilne demokratije.

Kako bi pomogla bosansko-hercegovačkom društvu u suočavanju sa prošlošću, Friedrich-Ebert Fondacija svake godine realizira mnoštvo aktivnosti među kojima značajan segment čine upravo one posvećene kulturi sjećanja.

Kao doprinos debati kako se sjećamo određenih događaja, Friedrich-Ebert Fondacija objavljuje seriju od tri kratke studije slučaja, gdje se analiziraju politike i kultura sjećanja različitih društveno-političkih aktera u pojedinim sredinama. Ove studije će biti objavljivane u toku 2015. godine i ticati će se odnosa prema zločinima počinjenih prema Srbima u opkoljenom Sarajevu, zločinu prema nesrbima u Prijedoru i naposljetku zločinima koji su počinjeni tokom bošnjačko-hrvatskog sukoba u slučaju Grabovica i Dretelj.

Ova tri slučaja su odabrana, obzirom na njihov značaj u društvu i na činjenicu da se sjećanje na te zločine često nekritički osvrće. Odabirom ova tri slučaja, nije namjera da se ova tri slučaja izjednače ili na bilo koji način uporede, nego da se na pojedinačnim slučajevima prikaže na koji način određeni društveno-politički akteri doprinose stvaranju kulture sjećanja, te kako ona može biti unaprijeđena.

Cilj ove serije kratkih analiza pojedinih praksi sjećanja nije prikaz svih zločina u BiH, niti način na koji se akteri drugih gradova odnose prema zločinima počinjenim u tim gradovima, ali će sigurno dati sliku o kompleksnosti i izazovima pred kojima se nalazi kultura sjećanja u Bosni i Hercegovini i doprinijeti daljoj debati u društvu o ovim pitanjima.

Nermin Kujović
Naučni saradnik
Friedrich-Ebert-Stiftung BiH

Uvod

„Postoji ljubav koju smrt ne prekida i tuga koju vrijeme ne liječi“¹

Iako su logori Omarska, Keraterm i Trnopolje postali simboli stradanja civila u Prijedoru, manje je poznato da više od dvije trećine civilnih žrtava rata nikada nije dovedeno u logore, već su stradali na kućnim pragovima, u naseljima i u obližnjim šumama. Stradanje najvećeg broja Prijedorčana veže se za aktivnosti deportacije² nesrpskog stanovništva sa teritorije općine. Nakon srpskog preuzimanja vlasti u općini Prijedor sa 29. na 30. april 1992. godine i uspostavljanja Kriznog štaba Općine, u periodu od kraja maja do kraja augusta ubijeno je ili nestalo 3176³ građana Prijedora, oko 31 000 je imalo iskustvo sa zatočeničkim logorima, a kulturni i vjerski objekti Muslimana i Hrvata u potpunosti su uništeni. U knjizi „Ni krivi ni dužni“ evidentirana su imena za 2980 ubijenih Muslimana, 159 Hrvata, 25 ubijena Albanaca, osam Roma, zatim podaci za po jednog ubijenog Čeha, Pakistanca,

¹ Natpis na spomen-ploči koju je Emina Rizvić postavila na svoju kuću. Spomen-ploča je posvećena njenom sinu i mužu. Muž je umro usljed teške bolesti, a sin Zedin je ubijen. Za više informacija: <http://www.mojprijedor.com/cilim-otkan-suzama/>, pristupljeno 20. augusta 2015.

² U praksi ovog Međunarodnog suda izvedena je razlika između deportacije iz člana 5(d) Statuta i drugih nehumanih djela (prisilnog premještanja) iz člana 5(i) Statuta. Ova razlika je izložena u predmetu *Krstić*, gdje je Pretresno vijeće utvrdilo: „[i] deportacija i prisilno premještanje odnose se na nedobrovoljnu i nezakonitu evakuaciju pojedinaca sa teritorije na kojoj borave. Međutim, prema međunarodnom običajnom pravu ta dv pojmama nisu jednoznačna. Deportacija pretpostavlja odvođenje van granica države, dok se prisilno premještanje odnosi na raseljavanje unutar države.“ Vidi Tužilac protiv Milomira Stakića, IT-94-24, paragraf 671.

³ Podatak od 3176 ubijenih civila u Prijedoru preuzet je iz knjige „Ni krivi ni dužni“ koju izdaje Udruženje Prijedorčanki Izvor.

Srbina i Ukrajinaca.⁴ Prema dostupnim podacima u Prijedoru je ubijeno ukupno 102 djece od kojih tijela njih 54 još uvijek nisu pronađena.⁵ Također, evidentirano je stradanje 258 žena, od kojih njih 107 još uvijek nije pronađeno.⁶ Najmlađa žrtva bila je beba od tri mjeseca - Velid Softić⁷, a najstarija Zlata Kekić, ubijena u 95 godini života. Masovnija stradanja žena i djece zabilježena su u naseljima Zecovi, Čarakovo, Biščani, Kamičani, Deri, Brđani, Jakupovići, Trnopoljui u Briševu.⁸

O razmjeri zločina i prisilnog premještanja nesrpskog stanovništva iz Prijedora tokom 1992 godine, svjedoče demografski podaci izneseni u presudi Biljani Plavšić, gdje se u paragrafu broj 39. navodi sljedeće:

„(...) u mjestu Kozarac nesrpsko stanovništvo je 1991. godine brojalo 7.643 osobe od ukupno 8.028 stanovnika. No 1993. godine u Kozarcu je živjelo samo 19 nesrba, dok je ukupno stanovništvo mjesta tada brojalo 884. Slična je situacija bila i u mjestu Kamičani, gdje je 1991. godine od ukupno 4.468 stanovnika, nesrba bilo 3.997, da bi 1993. godine broj nesrba spao na tri, od ukupnog broja stanovnika koji je iznosio 438 osoba. Od gotovo 3.000 bosanskih muslimana, koliko ih je u Hambarinama živjelo 1991. godine, 1993. ih je ostalo tek pet. U Čarakovu je nesrpska zajednica 1991. godine brojala 2.400 osoba, a 1997. ih je ostalo samo dvoje. Značajna je i situacija u Biščanima: 1991. godine

⁴ Grupa autora (2012):*Ni krivi ni dužni*, Udruženje Prijedorčanki „Izvor“, Prijedor, str. 6.

⁵ Ibid.

⁶ Ibid

⁷ Tijelo ovog djeteta još uvijek nije ekshumirano.

⁸ Grupa autora (2012):*Ni krivi ni dužni*, Udruženje Prijedorčanki „Izvor“, Prijedor.

*tamo je živjelo 1.443 ljudi, od čega 1.436 nesrba, da 1993. godine u mjestu ne bi ostao nijedan stanovnik.*⁹

Masovni zločini nad Hrvatima u potpunosti su izbrisali naselje Briševo u kojem je prema popisu stanovništva iz 1991 godine bilo 370 Hrvata. Selo Briševo je granatirano 23. jula, a u periodu od 23. do 26. jula u ovom selu je ubijeno 77 Hrvata¹⁰, nakon čega je ovo selo raseljeno, a veliki broj građana se do danas nije vratio.¹¹ Za ovaj zločin pred Sudom Bosne i Hercegovine trenutno vodi postupak protiv Mirka Vrućinića. Nakon ubistava i progona civila, vršene su „asanacije terena“, što je bio termin kojim se označavalo razvoženje i ukop tijela ubijenih po masovnim grobnicama. Tako su nastajale neke od najvećih grobnica u Bosni i Hercegovini, kao što su Stari Kevljani, Jakarina kosa i Tomašica.

Za skrivanje tijela korištene su prirodne jame i grotla površinskih kopova u rudnicima, a tijela su često premješтана s jedne lokacije na drugu. Evidentirani su i slučajevi pojedinačnih grobnica u blizini porodičnih kuća i skloništa. Što se tiče prvih ekshumacija, već 1998. godine ekshumirana je masovna grobnica Hrastova glavica kod Sanskog Mosta u kojoj su pronađena tijela 124 osobe za koje se utvrdilo da pripadaju logorašima iz Omarske.¹² Kasnije su

⁹ V. Tužilac protiv Biljane Plavšić, predmet br. IT-00-39&40/1-S, str. 16.

¹⁰ V. Tužilac protiv Milomira Stakića, predmet br. IT-97-24-T, paragraf 269.

¹¹ Prema podacima popisa iz 2013 godine samo 1762 stanovnika Prijedora se izjasnilo kao Hrvati. Imajući u vidu da se 1991 godine 6316 građana Prijedora izjasnilo kao Hrvati i činjenicu da se određen broj popisanih nije vratio u Prijedor mogli bismo zaključiti da se etničko čišćenje Hrvata u Prijedoru skoro u potpunosti sprovelo

¹² „...rano jutro 05. augusta 1992. godine u Omarskoj se pojavio vozač Sime Drljače, izvjesni Radovan Vokić. Sa sobom je donio spisak sa kojeg je prozvano najmanje 120 osoba, zatočenika Keraterma, koji su prethodnog dana dovezeni u Omarsku. Veliki broj osoba sa ovog spisak pronađen je u prirodnoj jami Hrastova glavica kod Sanskog Mosta.“ .Tužilac protiv Milomira Stakića (2003), predmet br. IT-97-24-T, paragraf 211, str. 63.

ekshumirane masovne grobnice: Kevljani harem (1999. godine, 81 tijelo), Redak (68 tijela), Pašinac (56 tijela), Jama Lisac kod Bosanske Krupe (2000. godine, 50 tijela), Jakarina kosa (2001. godine, 325 tijela), Korićanske stijene (2003. godine, 62 tijela), Stari Kevljani (2004. godine, 363 tijela), Tomašica (2013. godine, 393 tijela)¹³ i Jakarina Kosa (622 skeletna ostatka i 2 kompletna tijela)¹⁴.

Općenito, tijela ubijenih Prijedorčana su pronađena u nekoliko velikih i 50-ak manjih grobnica. Prema podacima Međunarodne komisije za traženje nestalih osoba iz oktobra 2014.godine, broj nestalih osoba u Prijedoru iznosi 788.¹⁵ Međutim, prema podacima Udruženja Prijedorčanki "Izvor", danas se u Prijedoru traže 644 ubijena Bošnjaka i Hrvata.¹⁶ Kada je riječ o suđenjima za ratne zločine počinjene u Prijedoru prve optužnice se odnosena zločine

¹³ Broj identifikovanih osoba putem DNK metode. Podaci su preuzeti iz knjige „Ni krivi ni dužni: knjiga nestalih Opštine Prijedor- drugo dopunjeno izdanje“ (2012). Podatak za broj žrtava iz grobnice Tomašica je preuzet iz materijala koji se koristio u instalaciji za obilježavanje Međunarodnog dana nestalih osoba 30 augusta 2015. godine. Sam podatak je prema izjavi Edina Ramulića (u osobnom intervjuu 30. augusta 2015) dobiven uporedbom spiskova kojima raspolaže Institut za nestale osobe BiH.

¹⁴ Podatak preuzet iz članka "Masovna grobnica Jakarina kosa : Pronađena 622 skeletna ostatka I dva kompletna tijela" <http://www.klix.ba/vijesti/bih/masovna-grobnica-jakarina-kosa-pronadjena-622-skeletna-ostatka-i-dva-kompletna-tijela/151029035>

¹⁵ V. Bosna i Hercegovina: osobe nestale usljed oružanih sukoba tokom 1990.-ih; pregled stanja (2014) Sarajevo: Međunarodna komisija za traženje nestalih osoba (ICMP) str. 67. Izneseni podatak je nezavisan od etničke pripadnosti nestalih osoba, tako da se ne treba zaključivati o etničkoj pripadnosti, iako se pouzdano zna da najveći broj nestalih čine Bošnjaci.

¹⁶ Intervju Edin Ramulić, august 2015. godine. Podatak o broju nestalih je dobiven uporedbom lista nestalih osoba kojima raspolaže Institut za nestale osobe u BiH i njegov područni ured u Bihaću, te spiskova Udruženja Prijedorčanki „Izvor“. Također, u broj 693 uključeno je i 12 žrtava koje su formalno identifikovane, odnosno od ovih osoba je pronađen samo zub ili manja kost koja je prilikom ekstrakcije DNK samljevena, dok se za ostatkom tijela još uvijek traga.

počinjene u logorima Omarska, Keraterm i Trnopolje. Već u februaru 1995. godine Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (MKSJ ili Tribunal) u Hagu podiže optužnicu protiv petnaest lica, među kojima je i komandant logora Omarska, Željko Mejakić. Nekoliko mjeseci kasnije podignuta je optužnica protiv Duška Tadića, te protiv Radovna Karadžića i Ratka Mladića, zatim za dvanaest osoba za zločine počinjene u logoru Keraterm. Upravo će suđenje protiv Duška Tadića Prijedor upisati u historiju međunarodnog prava jer se radi o prvom suđenju za ratne zločine pred Međunarodnim sudom, koji se po svom statutu i ulozi značajno razlikuje od Nirberškog suda.

Općenito se vjerovalo da će suđenja za ratne zločine doprinijeti procesu suočavanja sa prošlošću i tako potaći izgradnju trajnog mira. Međutim presude su instrumentalizirane i političkim elitama poslužile za učvršćavanje etnonacionalnih politika etiketirajući jedan narod kao žrtve a drugi kao počinioce. Tako su se razvijali kolektivni identiteti koji u svojoj osnovi imaju etnocentričnu interpretaciju prošlosti. S obzirom na broj suđenja i broj osoba osuđenih za ratne zločine ovakav odnos prema prošlosti i njena zloupotreba za izradnju etnonacionalnih identiteta je posebno naglašen za slučaj Prijedor. Tako se simboličkim manipulacijama u javnom prostoru ogledaju političke aspiracije za održavanje stanja konflikta.

U tom kontekstu bitno je analizirati (re)prezentacije prošlosti u javnom prostoru i društvenom kontekstu, kako bi se bolje razumijeli kolektivni identiteti te njihovi međusobi odnosi. Bitno je osvijestiti ključne događaje i aktere, zatim izvore narativa o prošlosti, te (strateške) ciljeve naglašavanje jednog a zapsotavljanje drugog narativa. Stoga je cilj ovog rada da se identifikuju i opišu ključni događaji za koje se vežu narativi o prošlosti u Prijedoru, zatim da se opiše nekoliko dominantnih inicijativa za sjećanje koje su se

razvijale u javnom diskursu Prijedora u posljednjih petnaest godina.

Društveni kontekst u kojem su nastajali narativi o recentnoj prošlosti Prijedora

U oktobru 1995. godine veliki talas izbjeglica, među kojima su bili i mnogi Prijedorčani,¹⁷ stigao je u Sanski Most. Izbjeglice iz Prijedora su smještene u naselje Lušci Palanka koje je srpsko domicilno stanovništvo napustilo bježeći ispred Armije BiH. Ubrzo je počelo organizovanje Prijedorčana u udruženja i organizacije. Tako je formirano i *Ratno predsjedništvo općine Prijedor* i *Informativno-poslovni centar „Patria“* u sklopu kojeg sa radom počinje i *Slobodni radio Prijedora* i časopis *„Prijedorsko ogledalo“*. Godine 1996. osnovano je i Udruženje Prijedorčanki „Izvor“¹⁸ sa misijom pružanje podrške porodicama ubijenih i nestalih osoba. Upravo će aktivisti i članovi ovog udruženja u prvim postratnim godinama raditi na prikupljanju podataka za uspostavljanje baze sa informacijama o nestalim i ubijenim građanima Prijedora.

Prikupljeni podaci će se, do danas, objavljivati u tri izdanja knjige o nestalim građanima Prijedora.¹⁹ Tako je prvo izdanje pod

¹⁷ Misli se pretežno na prijedorske muslimane koji su iz Prijedora izbjegli ili protjerani 1992. godine.

¹⁸ Kasnije, 2004. godine ovo udruženje će započeti svoj rad u Prijedoru i bit će jedno od prvih udruženja koje predstavlja civilne žrtve rata – Nesrbe, a koje je svoj ured otvorilo u Prijedoru.

¹⁹ Naslov za prvo izdanje ove baze je *„Knjiga nestalih općine Prijedor“* (1998), za drugo izdanje *„Ni krivi ni dužni; knjiga nestalih Opštine Prijedor“* (2000), što je sto i naslov za trećeg izdanja iz 2011. godine, te „trećeg dopunjenog izdanja iz 2012. godine.

naslovom "*Knjiga nestalih općine Prijedor*"²⁰ iz 1998.godine, sadržavalo 3146 imena i prezimena Prijedorčana o čijim se sudbinama se u tom trenutku ništa nije znalo. Već 2000. godine objavljeno je drugo izdanje knjige u kojem su navedena imena i prezimena 3227 ljudi, od koji je od 630 do tada ekshumiranih, 464 bilo identifikovano, dok je 166 zakopano pod oznakom N.N.²¹

U dopuni trećeg izdanja knjige iz 2012. godine navedena su imena i prezimena 3176 žrtava ubijenih i nestalih građana Prijedora. U ovom izdanju su se također analizirale presude sa suđenja za ratne zločine u Prijedoru, tako je ponuđen i određen društveno politički kontekst u kojem su ubijani i nestajali Prijedorčani čiji se podaci mogu naći u knjizi. Variranje broja nestalih i ubijenih Prijedorčana rezultat je rada na konstantnom ažuriranju baze podataka i provjerama, stoga se podaci iz ove knjige uzimaju kao vjerodostojniji izvori stradalim civilima u Prijedoru. Kao konstruktivan odnos prema prošlosti, izdavanje knjige nestalih građana Prijedora jedinstven je primjer u Bosni i Hercegovini kojeg su pokrenule i realizovale porodice žrtava. Paralelno sa procesom organizovanja Prijedorčana u udruženja i organizacije, uspostavljanja baze podataka ubijeni i nestalih, tekle su i pripreme za povratak.

Nakon višemjesečnih pregovora sa lokalnim vlastima u Prijedoru koji su započeli u proljeće 1996 godine uz posredovanje UNHCR-a postignut je dogovor da 50 Prijedorčana koji su prognani 1992 godine posjeti svoja imanja. Posjeta je bila ograničena na dva sata i organizovana je u decembru iste godine. U tom trenutku vlast u

²⁰ Izdavanje „*Knjige nestalih općine Prijedor*” potpisuje Ratno predsjedništvo općine Prijedor i IPC Patrija, dok se od drugog izdanja iz 2000. kao suizdavač IPC Patriji pojavljuje Udruženje Prijedorčanki „Izvor”.

²¹ Grupa autora(2000): Ni krivi ni dužni: knjiga nestalih općine Prijedor: *drugo izdanje*, IPC Patrija i Udruženje Prijedorčanki „Izvor“, str. 6.

Prijedoru su činile osobe koji su aktivno participirali u politikama progona i ubijanja nesrba u Prijedoru iz 1992 godine.²² Otpor prema povratku muslimana u Prijedor kulminirao je upravo nakon pomenute posjete kada su uz korištenje eksploziva minirane i preostale kuće muslimana kako bi im se poslala poruka da se nemaju gdje vratiti i da se uopće ne trebaju vraćati.²³ Suočavanje sa ratnom traumom, ratnim zločincima, te sa masovnim grobnicama u dvorištima kuća, činjenice su koje su pored apokaliptičnog prizora srušenih naselja, obilježile prve godine povratka.

Povratak je bio dodatno otežan kako zbog otežavajućih okolnosti u režiji lokalnih vlasti tako i zbog demografske strukture koja se promijenila ne samo zbog masovnog progona i ubistava nesrba iz 1992.godine, već i zbog činjenice da se u Prijedor doselio i veliki broj srpskih izbjeglica iz Hrvatske i ostalih dijelova BiH koji su, nakon potpisivanja mirovnog sporazuma, pripali entitetu Federaciji Bosne i Hercegovine. Tako su pokušaji obilaska imanja često nailazili na otpor kod građana srpske nacionalnosti ali i lokalnih vlasti. Kako bi se proces povratka ubrzao i kako bi se izvršio dodatni pritisak na lokalne vlasti u Prijedoru, krajem devedesetih formirano je šatorsko naselje. Šatorsko naselje se formiralo u centru grada u dijelu koji je poznat kao Stari grad, a u kojem je 1992 godine živjelo pretežno muslimansko stanovništvo. To je bio i period kada se se organizuju i prve masovne komemoracije i ukop identifikovanih žrtava. Prvi kolektivni ukop

²² Radi se o bivšem predsjedniku kriznog štaba općine Prijedor Milomiru Stakiću (kasnije osuđen na 40 godina zatvora) i načelniku Centra javne bezbjednosti Prijedor Simi Drljača (ubijen prilikom akcije hapšenja)

²³ Ayaki. I (2001) *Return to Prijedor: politics and UNHCR*, Forced migration review 10, 35-37. str. 35

muslimanskih²⁴ žrtava održanje u mjestu Čarakovu, pri čemu su ukopane žrtve ekshumirane u masonoj grobnici Hrastova glavica. Dženazu je osiguravalo nekoliko službenika prijedorske policije, a na njoj nisu zabilježeni značajniji incidenti.

S druge strane, uporedo sa povratkom Bošnjaka i Hrvata, lokalna vlastu Prijedoru, osim prakse mijenjanja imena ulica i javnih institucija, intenzivira podizanje spomen-ploča i gradnju spomen obilježja srpskim borcima. Intenzivna gradnja spomen obilježja posebno na centralnim lokacijama u gradu bila je jasna poruka budućim povratnicima da ovo nije onaj Prijedor kojeg su se sa nostalgijom sjećali. Prijedor je postao grad traume, straha i šutnje. Šutnja koja je manifestacija otpora prema suočavanju sa stravičnom činjenicom masovnih zločina. Također jasne poruke lokalnih vlasti upućene budućim povratnicima su bila i spomen obilježja ispred osnovnih i srednjih škola.

U Prijedoru gotovo i nema obrazovne ustanove ispred koje nije napravljeno spomen obilježje ili ispred koje nije podignuta spomen-ploča povećana događajima i bliske prošlosti. Što se tiče većih spomen obilježja na centralnim lokacijama u gradu preko puta zgrade Općine 2000 godine²⁵ počela izgradnja spomenika „Za krst časni“, koje će kasnije postati centralno spomen obilježje srpskim borcima stradalim u proteklom ratu. Godine 2001. u centralnom parku preko puta pošte, podignut je spomenik ubijenim vojnicima Vojske Republike Srpske Bosne i Hercegovine²⁶ i Jugoslovenske narodne armije koji su stradali pretežno tokom 1991. godine.

²⁴ U ovom kontekstu se koristi odrednica muslimanskih budući da se radi o osobama koji su se pretežno izjasnili kao muslimani na popisu iz 1991 godine

²⁵ V.<http://www.livnica-jeremic.co.rs/eng/vajari/zivkovic.php>, pristupljeno 01. septembra 2015. Godine <http://www.livnica-jeremic.co.rs/eng/vajari/zivkovic.php>, pristupljeno 01. septembra 2015. godine

²⁶ Kasnije samo *Republika Srpska* (od 12. augusta 1992. godine).

U parku ispred srednjoškolskog centra 2012. godine izgrađen je i „osviješten“ spomenik pod nazivom „Kameni cvijet“ sa 575 imena pripadnika vojske i policije Republike Srpske. Međutim, simbolika politike negiranja zločina i historijskog revizionizma sadržana je u spomeniku stradalim borcima Vojske Republike Srpske, koji je izgrađen u krugu bivšeg logora Trnopolje, o kojem će kasnije biti riječi.

Kojih se događaja sjećamo u Prijedoru

Uvertira ili društveno-politički kontekst u Prijedoru koji je prethodio događajima iz 1992. godine

Na općinskim izborima 1990. godine u Prijedoru pobijedila je Stranka demokratske akcije (SDA) sa neznatnom većinom glasova u odnosu na Srpsku demokratsku stranku (SDS). Tako je SDA dobila 30 mjesta, SDS 28 mjesta, a HDZ (Hrvatska demokratska zajednica) dva mjesta u Skupštini općine - preostala mjesta su raspoređena na manje stranke.²⁷ Rezultati izbora su bili odraz etničkog sastava stanovništva, jer je svaka etnička grupa pretežno glasala za svoju nacionalnu stranku.²⁸

Što se tiče demografskih kretanja stanovništva u Prijedoru, prema popisu stanovništva iz 1991.godine, može se vidjeti da je u periodu od deset godina, odnosno od 1981. do 1991. godine došlo do lagane promjene u smislu dominantnosti određene etničke

²⁷ Socijalistička demokratska partija (kasnije samo podnazivom „Socijaldemokratskpartija“), Savez reformskih snaga Jugoslavije, Demokratski socijalistički savez i Demokratski savez.

²⁸ V. Tužilac protiv Duška Tadića IT-94- 1, Mišljenje i presuda od 07. maja 1997.godine.

grupe, u odnosu na broj stanovnika. Naime, prema popisu stanovništva iz 1981 godine, srpsko stanovništvo je u Prijedoru bilo brojnije u odnosu na muslimansko, dok se 1991.²⁹ godine ta situacija promijenila porastom broja muslimanskog stanovništva. Od ukupno 112.543 stanovnika, 49.351 (43,9%) su se izjasnili kao Muslimani, oko 47.581 (42,3%) kao Srbi, kao Jugoslaveni 6459 stanovnika (5,7%), kao Hrvati 6316 stanovnika (ili 5,6%), te kao Ostali - 2836 stanovnika (ili 2,5%).³⁰

Kada su objavljeni rezultati popisa stanovništva, prijedorski Opštinski odbor SDS-a obratio se Republičkom sekretarijatu³¹ za statistiku s molbom da se u toj općini popis stanovništva ponovi, što nije učinjeno. Ovakav odnos prema rezultatima popisa je u najmanju ruku bio simptomatičan i pokazivao tendenciju da se društveni i politički život organizuje po etničkom principu, što je ukazivalo i na napuštanje politike bratstva i jedinstva. Tako je pitanje popisa stanovništva iz 1991. godine postalo jedno od središnjih pitanja u političkom životu Prijedora između 1991. i 1992. godine. Prvi višestranački izbori iz 1990. godine, rezultati popisa stanovništva iz 1991. godine i proglašenje nezavisnosti Slovenije i Hrvatske u junu 1991. doprinijeli su produbljivanju međuteničkih podjela u Prijedoru. Dok je JNA³² bila prisiljena da se povuče iz Slovenije, u Hrvatskoj je nastavila borbe u kojoj su učestvovali i građani Prijedora.³³

²⁹ Prema rezultatima popisa iz 2013 godine danas u Prijedoru ima 89397 stanovnika od čega se 29034 izjasnilo kao Bošnjaci, 1762 kao Hrvati i 55895 kao Srbi, dok je Ostalih 1571 i 746 se nisu izjasnili o nacionalnoj pšripadnosti.

³⁰ V. Tužilac protiv Milomira Stakića, IT -97- 24, paragraf 51.

³¹ Misli se na Sekretarijat Republike Bosne i Hercegovine.

³² Jugoslovenska narodna armija.

³³ Od građana Prijedora, u redovima JNA, na ratištu u Hrvatskoj, učestvovali su pretežno građani srpske nacionalnosti, no bilo je i pripadnika muslimana.

O njihovom stradanju svjedoče imena ugravirana na spomen-pločama i spomenicima raspoređenih po cijelom gradu i okolnim mjestima. Na tim spomen-pločama se mogu naći i imena karakteristična za Muslimane i Hrvate. Tako je vrijeme rata u Hrvatskoj u Prijedoru obilježeno porastom napetosti između Srba s jedne i Muslimana i Hrvata s druge strane. U javnosti se sve više počeo naglašavati narativ o stradanjima Srba i ustaškim zločinima iz Drugog svjetskog rata. Napetost je rasla i zbog velikog priliva srpskih izbjeglica iz Slovenije i Hrvatske, ali i zbog povremenih dolazaka vojnika sa susjednih ratišta. Zbog sve većeg osjećaja neizvjesnosti i straha Muslimani i Hrvati su počeli napuštati Prijedor, dok je u medijima prosrpska propaganda postajala sve očitija. Kontrola medijskog prostora u Prijedoru ostvaruje se i zauzimanjem televizijskog predajnika na Kozari od paravojne jedinice „Vukovi s Vučjaka“³⁴ koja je djelovala u saradnji sa srpskim vojnim i političkim strukturama u Prijedoru.

Tako je stanovništvo prijedorske regije moglo pratiti samo medijski program iz Beograda, Novog Sada, Banje Luke i Pala, čiji je program bio direktno usmjeren protiv Muslimana (Bošnjaka) i Hrvata. Politika sistematske dehumanizacije nesrba u Bosni i Hercegovini, koju su započeli beogradski mediji, nastavljena je kroz lokalne medije.³⁵ Tako su lokalne novine „Kozarski vjesnik“ počele objavljivati informacije kojima su degradirali i dehumanizirali nesrbe, a isto je bilo i sa lokalni radiom. U štampi su se često kao sinonimi za nesrpsko stanovništvo koristili izrazi poput „ustaše“,

³⁴ Prvo paravojna jedinica, kasnije Interventna jedinica Vojske Republike Srpske Bosne i Hercegovine (kasnije samo Vojske Republike Srpske).

³⁵ V. Tužilac protiv Milomira Stakića, IT -97- 24.

„mudžahedini“ i „zelene beretke“ ili „muslimanski ekstremisti“, dok su za ugledne ljekare nesrbe korišteni epiteti kao „monstrumi“. ³⁶

Mediji su djelovali i na polju indoktrinacije straha kod srpskih stanovnika, tako što su sredstva javnog informisanja propagirala ideju da se Srbi moraju naoružati kako opet ne bi doživjeli situaciju u kojoj su se našli u Drugom svjetskom ratu, kada je nad Srbima izvršen masakr i genocid.³⁷ Stavljajući se u poziciju zaštitnika Jugoslavije, a(zlo)upotrebljavajući psihološku potrebu za sigurnošću u Prijedoru je tadašnji SDS podupirao moralno rezonovanje koje je suptilno pozivalo na masovne zločine nad građanima Prijedora koji nisu bili Srbi.

Preuzimanje vlasti u Prijedoru: Narativ o puču i Prijedorskom ustanku

Period uoči srpskog preuzimanja vlasti u Prijedoru okarakterisan je naoružavanjem kadrova policije srpske nacionalnosti koji su potajno formirali 13 stanica policije „u sjeni“, s više od 1.775 pripadnika.³⁸ Ove aktivnosti je Simo Drljača³⁹ kasnije opisao kao „intenzivne i trajne pripreme za nasilno preuzimanje vlasti“. ⁴⁰ Vlast je u Prijedoru preuzeo je SDSu noći sa 29. na 30. April, „bez

³⁶ Grupa autora (2012): „Ni krivi ni dužni; knjiga nestalih Opštine Prijedor“, str. 406.

³⁷ Ibid

³⁸ Podatak preuzet iz izvještaja UN-ove Ekspertske grupe i pisma upućenog savjetu bezbjednosti 27 maja 1994 godine

³⁹ Simo Drljača obavljao fuknciju načelnika policije u Prijedoru tokom devedesetih. Ubijen je u akciji hapšenja kodnog imena „Operacija Tango“.

⁴⁰ V. Presuda pred Pretresnim vijećem II iz 2013. godine, Tužilac protiv Miće Stanišića i Stojana Župljanina, IT-08-91-T, dio paragrafa 505.

ijednog opaljenog metka⁴¹. Međutim, sam događaj MKSJ je okarakterisao kao nezakoniti puč⁴² koji je planiran i koordiniran mnogo ranije i čiji je krajni cilj bio stvaranje čisto srpske općine.⁴³

Preuzimanju vlasti prethodio je faksimil sa naređenjem Ministra unutrašnjih poslova BiH Alije Delimustafića kojim se naređuje postupanje CJB prema povlačenju Vojske JNA. Naređenje Alije Delimustafića je na adresu CJB Prijedor proslijedio komandant pukovnik Hasan Efendić. Iako su vlasti u Sarajevu proglasile da je taj faksimil lažan i javno ga osudile⁴⁴ pomenuti faksimil ipak je dostavljena adresu Centra javne bezbjednosti Prijedor (CJB Prijedor), koji je već tada bio pod nadzorom struktura tadašnjeg SDS-a.

Nakon preuzimanja vlasti, promijenjena je komandna struktura policijskih snaga u općini, komandiri muslimanske nacionalnosti zamijenjeni su komandirima srpske nacionalnosti, dok se od niže rangiranih policajaca muslimana tražilo da potpišu izjave o lojalnosti i nose srpske oznake na uniformama.⁴⁵ Što se tiče civilnih vlasti, državnim službenicima muslimanima (Bošnjacima) i Hrvatima zabranjeno je da uđu u zgradu Općine.⁴⁶ Središnje vlasti zamijenjene su članovima SDS-a ili kadrovima lojalnim SDS-u. Na mjesto profesora Muhameda Čehajića⁴⁷, koji je na slobodnim

⁴¹ Kao prethodno

⁴² Kao prethodno

⁴³ V., Presuda pred Pretresnim vijećem II iz 2003 godine, Tužilac protiv Milomira Stakića, IT-97-24, paragraf 80.

⁴⁴ V. Presuda pred Pretresnim vijećem II iz 2013. godine, Tužilac protiv Miće Stanišića i Stojana Župljanina, IT-08-91-T, paragraf 511.

⁴⁵ V. Presuda pred Pretresnim vijećem II iz 2013. godine, Tužilac protiv Miće Stanišića i Stojana Župljanina, IT-08-91-T.

⁴⁶ V. Presuda pred Pretresnim vijećem II iz 2013. godine, Tužilac protiv Miće Stanišića i Stojana Župljanina, IT-08-91-T, paragraf 515.

⁴⁷ Za više informacija o sudbini profesora Muhameda Čehajića v. presuda Milomiru Stakiću od paragrafa 172 ili knjiga „Nikrivinidžni“ (2013), str. 381.

izborima izabran za predsjednika Skupštine općine, postavljen je dr. Milomir Stakić, koji je do tada obavljao funkciju potpredsjednika.

Što se tiče novih struktra civilnih vlasti, „Odlukom o organizaciji i radu kriznog štaba općine Prijedor“ od 15 maja, osnovan je Krizni štab općine Prijedor koji je imao nadležnosti Skupštine općine na čije čelo je također izabran dr. Milomir Stakić. S druge strane, život civilnog stanovništva se promijenio na mnogo načina, te promjene dovele do velikog porasta napetosti i straha među nesrpskim stanovništvom u općini.

Prisustvo vojske u gradu se povećalo, a policija lojalna tadašnjem SDS-u postavila nekoliko kontrolnih punktova u samom gradu. Muslimansko stanovništvo je na to odgovorilo postavljanjem svojih kontrolnih punktova u mjestima u kojima su muslimani bili dominantno stanovištvo.⁴⁸ U muslimanskim selima su organizovane i patrole čiji je zadatak bio da upozore mještane na moguće napade, kako bi im omogućili bijeg u obližnje šume.⁴⁹ Što se tiče interpretacije ovog događaja u dominantno srpskom narativu ovaj datum se slavi i kao dan „Prijedorskog ustanka“, koji je bio nužan čin kako bi se spriječio masakr nad prijedorskim Srbima.

U osvrtu na ovaj događaj kojeg potpisuje Boris Radaković, napominjese da su tog dana „*Srbi u Prijedoru pokazali hrabrost i odlučnost koja je krasila njihove pretke tokom Drugog svjetskog rata, kada su srpski seljaci predvodili antifašističku borbu, boreći se u isto vrijeme za goli opstanak protiv hrvatsko-muslimanskih*

⁴⁸ Za više informacija v. Tužilac protiv Milomira Stakića, Presuda pred Pretresnim vijećem II iz 2003. godine, IT-97-24, od paragrafa 85.

⁴⁹ V. Tužilac protiv Milomira Stakića, Presuda pred Pretresnim vijećem II iz 2003. godine, IT-97-24, paragraf 129.

*ustaških formacija i njihove genocidne ideje.*⁵⁰ Ovaj autor sugeriše da „buduća pokoljenja trebaju da obilježavaju 30. april kao dan kada nije dozvoljeno da se istorija progona nad prijedorskim Srbima ponovi i kada je pružena ruka pomirenja ostalim narodima u Prijedoru.“⁵¹

Referiranje na događaje iz Drugog svjetskog rata za racionalizaciju postupaka iz 1992. godine nije neuobičajena pojava u Bosni i Hercegovini, međutim ona je posebno prisutna u Prijedoru. Tako je još tokom rata odlukama lokalnih vlasti postavljen krst u podnožju memorijalnog kompleksa na Mrakovici. O etnifikaciji i pravoslavizaciji narodnooslobodilačke borbe na Kozari, svjedoče i programi obilježavanja godišnjice proboja na Kozari, u kojima se naglašava stradanje srpskog naroda.

Također, prilikom obilježavanja datuma iz Drugog svjetskog rata, prijedorski SUBNOR redovno odaje počast stradalim srpskim borcima u prošlom ratu. Tako su u aprilu 2015. godine u programu obilježavanja 119 godina od rođenja i 73 godine od pogibije Mladena Stojanovića, osim njegovog spomenika, predstavnici SUBNOR-a Prijedor položili cvijeće i na spomenik „Za krst časni“.⁵² Nadalje, izmene naziva ulica i javnih institucija, kao što su škole, također nisu zaobišle Prijedor. Tako je gimnazija koja je do 1992. godine nosila naziv Gimnazija „Esad Midžić“, dobila naziv Gimnazija „Sveti Sava“. Zanimljivo je da na zvaničnoj internet

⁵⁰ Za više informacija v. “30 april: Dan Prijedorskog ustanka” dostupno na <http://www.prijedor24h.com/index.php/2013-09-10-06-44-40/izdvojene-vijesti/10797-boris-radakovic-30-april-dan-prijedorskog-ustanka>.

⁵¹ Kao prethodno.

⁵² Za više informacija v. <http://www.nezavisne.com/novosti/drustvo/Sjecanje-na-Mladena-Stojanovica/297347>.

prezentaciji, čak ni u monografiji u kojoj se opisuje historijat ove ustanove, nigdje nije naveden ovaj podatak.⁵³

U muzeju, koji je sastavni dio meorijalnog kompleksa na Kozari od 2003. godine, izložena je postavka „Genocid nad srpskim narodom u XX veku“⁵⁴, koja je tek kasnije uklonjena, uz vraćanje stare postavke koja podsjeća na narodnooslobodilačku borbu. Budući da je 2003. godina značajna po prvim masovnijim posjetama mjestima stradanja prijedorskih nesrba kao što su logori Keraterm, Omarska i Trnopolje, te lokaciji Korićanske stijene, ova se izložba može tumačiti i kao institucionalni odgovor lokalnih vlasti na aktivnosti komemoracije stradanja prijedorskih nesrba. Godina 2003. je značajna i po postavljanju spomen-ploče sa uklesanim likovima, imenima, godinama rođenja i pogibije za 36 srpska policajaca, stradalih u proteklom ratu. Spomen-ploča je podignuta u zgradi policijske stanice u Prijedoru (od 2013. godine Centar javne bezbjednosti Prijedor), a na njoj je navedeno i ime Miroslava Paraša koji se dovodi u vezu sa zločinom nad civilima na mjestu Korićanske stijene.

Ubistvo policajca Radenka Đape

Za prvi maj 1992. godine veže se nikad razjašnjeno ubistvo policajca Radenka Đape. U kontekstu kulture sjećanja ovo ubistvo je poslužilo kao okusnica za izgradnju narativa o muslimanskim ekstremistima. Prilikom podizanja spomen-ploče ovoj žrtvi,

⁵³ Za više informacija v. <http://www.gsspd.rs.ba/istorijat.php>.

⁵⁴ Darko Karačić (2012): *Od promoviranja zajedništva do kreiranja podjela: Politike sjećanja na partizansku borbu u Bosni i Hercegovini*, u: Zbornik radova "Revizija prošlosti: Politike sjećanja u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji od 1990. godine", str. 37.

predsjednica Organizacije ubijenih i nestalih civila i boraca, Zdravka Karlica naglasila je da je podizanje ove spomen-ploče poruka javnosti da nije sve onako kako „Bošnjaci pričaju“- da nisu bili spremni za rat i da nisu bili naoružani.⁵⁵ Na spomen-ploči koja je postavljena 30. aprila 2012. godine je navedeno da je „Radenko Đapa prva žrtva odbrambeno-otadžbinskog rata u Prijedoru, kojeg su muslimanski ekstremisti ubili 01. maja 1992.“

Međutim, ono što je zanimljivo jesu okolnosti u kojima se ovo ubijstvo dogodilo, te činjenica da još uvijek nema podataka o istrazi niti utvrđenim činjenicama u vezi sa ovim događajem. Tako je prilikom postavljanja spomen-ploče otac žrtve izjavio da se sjeća da je u noći pogibije njegov sin pošao na posao, te da je u trenutku izlaska iz autobusa pogođen s leđa sa udaljenosti od oko četiri metra.⁵⁶ S druge strane, u medijskim tekstovima koji se referiraju na izvore Republičkog centra za istraživanje ratnih zločina⁵⁷, navodi se da je Radenko Đapa bio prva žrtva koja je stradala u borbi sa ekstremistima.⁵⁸ Nedosljednosti u interpretaciji okolnosti stradanja rezultat su nepostojanja istrage o ovom događaju, te nedostatak sudske presude za isti.

⁵⁵ V. članak: „Otkrivena spomen-ploča prvoj žrtvi u Prijedoru iz 1992. godine“, SRNA od 30.04.2012. godine, dostupan na <http://lat.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=60710>.

⁵⁶ Kao prethodno.

⁵⁷ Misli se na centar koji je nastavio kao Republička upravna organizacija u sastavu Ministarstva pravde Vlade Republike Srpske. Više informacija o centru na <http://www.rcirz.org/index.php/lat/o-nama/o-centru>.

⁵⁸ Za više informacija v. <http://www.prijedor24h.com/index.php/2013-09-10-06-44-40/izdvojene-vijesti/10797-boris-radakovic-30-april-dan-prijedorskog-ustanka>.

Incident u punktu u Hambarinama

Naredni događaj koji se veže za narative o prošlosti u Prijedoru jeste incident na kontrolnom punktu u mjestu Hambarine. Prema utvrđenim činjenicama i izjavama svjedoka u procesu MKSJ-a protiv Milomira Stakića, dana 22. maja 1992. godine negdje oko 19,00 sati, došlo je do pucnjave na jednom od muslimanskih kontrolnih punktova koji je bio postavljen na autobuskoj stanici Polje, pri ulazu u mjesto Hambarine. Do pucnjeve je došlo kada je zaustavljen automobil u kojem se nalazilo šest vojnika, vjerovatno pripadnika JNA, od kojih su četiri bili Srbi, a dvojica Hrvati.⁵⁹

Iako postoji slaganje da se ovaj incident dogodio, različito se tumači šta se zapravo dogodilo i ko je prvi pucao. Prema izjavi svjedoka Siniše M., koji je i sam bio žrtva ovog incidenta, muslimani su prvi zapucali, dok je svjedok Mirsad M. koji je pozvao i hitnu pomoć tvrdio da je do pucnjave došlo jer je vođa na kontrolnom punktu Aziz A. od vojnika zatražio da predaju oružje, te da se vrate u kasarnu.⁶⁰ Naredni svjedok D.H. je izjavio da je Aziz A. zatražio od vojnika da predaju oružje i kada su oni to odbili na njih je iz obližnjeg bunkera otvorena vatra. Pretresno vijeće MKSJ-a je na osnovu ovih iskaza donijelo zaključak da su muslimanske snage zaista prve pucale na ovom punktu.⁶¹

Nakon ovog incidenta izdat je ultimatum mještanima Hambarina da predaju oružje i da izruče odgovorne za ovaj incident. Budući da ultimatum nije ispoštovan, uslijedilo je granatiranje, a zatim i napad na mjesto Hambarine. Granatiranje i napad na Hambarine

⁵⁹ Kao fusnota 55, paragraf 130.

⁶⁰ Za više informacija v. presuda Milomiru Stakiću od paragrafa 129 ili knjiga „Ni krivi ni dužni” (2012), str. 374.

⁶¹ V. Presuda pred Pretresnim vijećem II iz 2003. godine, Tužilac protiv Milomira Stakića, IT-97-24, paragraf 130.

se veže za 23. maj. Aktivnosti Vojske Republike Srpske Bosne i Hercegovine i Interventnog voda prijedorske policije kasnije će se okarakterisati kao „čišćenje Hambarina“. Iz Hambarina je zbog napada u kojem su srpski vojnici ubijali, silovali žene i palili kuće, izbjeglo oko 400 ljudi, uglavnom žena, djece i starijih osoba, dok je nekolicina vojnosposobnih muškaraca pobjegla u obližnju šumu Kurevo.⁶² U izvještaju „Kozarskog vjesnika“ iz 29. maja 1992 godine, koji se oslanja na izvještaj Kriznog štaba općine Prijedor, navodi se da su paravojne formacije iz Hambarina 22. maja izvršile oružani napad na pripadnike Vojske Republike Srpske Bosne i Hercegovine u kojem su dvojica vojnika ubijena, a četverica ranjena.

Prema tom izvještaju, muslimanske snage nisu dozvolile izvlačenje ranjenika, tako da je izdata naredba o upotrebi sile. U ovom izvještaju se također navodi da su dejstva bila samo upozoravajućeg karaktera, te da nisu bila usmjerena na rušenje naselja u kojem su se krili počinioci ovog zločina.⁶³ Ovakva interpretacija pomenutog incidenta ostala je i danas dominantna u narativu prijedorskih Srba. U kontekstu kulture sjećanja iz ugla Muslimana (Bošnjaka), ovaj događaj se obilježava vjerskim obredima na lokalnim šehidskim mezarlicima, a od 2012. godine 23. maj⁶⁴ će se obilježavati kao dan sjećanja na žene i djevojčice koje su ubijene prilikom ove, ali i drugih vojnih i policijskih napada na civilno stanovništvo nesrpske nacionalnosti tokom 1992. godine.

⁶² Kao prethodno, paragraf 133.

⁶³ Za više informacija v. Presuda pred Pretresnim vijećem II iz 2003. godine, Tužilac protiv Milomira Stakića, IT-97-24, paragraf 136.

⁶⁴ O ovom datumu bit će riječi u poglavlju o inicijativama Odbora za obilježavanje dvadesete godišnjice stradanja nevinih ljudi u općini Prijedor.

Slučaj Kozarac

Naselje Kozarac se nalazi na putnom pravcu između Prijedora i Banje Luke. Poslije preuzimanja vlasti u Prijedoru, došlo je do napetosti između novih srpskih vlasti i Kozarca, u kojem je bila velika koncentracija muslimanskog stanovništva. Nakon Hambarina, uslijedio je ultimatum Muslimanima (Bošnjacima) u Kozaracu u kojem se od njih tražilo da predaju oružje teritorijalne odbrane i policije. Ultimatum se prenosio preko „Radija Prijedor“, a čitao ga je Radmilo Zeljaja⁶⁵, uz prijetnju da će Kozarac spraviti sa zemljom ukoliko stanovništvo ne ispuni zahtjeve.⁶⁶

Nakon što su propali pregovori koje je vodio Stojan Župljanin⁶⁷ uslijedio je napad na ovo mjesto, uz korištenje identične strategije kao kod napada na Hambarine. Prema podacima MKSJ-a u presudi protiv Župljanina, u napadu na Kozarac koji se dogodio 24. maja 1992.godine, učestvovalo je oko 5000⁶⁸ vojnika, pretežno iz jedinica Banjalučkog korpusa, dok je prijedorska policija, koju je predvodio Slobodan Kuruzović, stigla kasnije. Nakon napada, kuće muslimanskog stanovništva su spravljene sa zemljom pomoću teške mašinerije, a oko hiljadu muškaraca, žena i djece iz Kozarca pobjeglo i sakrivalo se u dolini, u podnožju Kozare⁶⁹

Napad na Kozarac je trajao do 26. maja 1992.godine, dok se stanovništvo koje se predavalo okupljalo na glavnom putu Prijedor-

⁶⁵ Major Radmilo Zeljaja, načelnik štaba 343. motorizovane brigade

⁶⁶ Presuda pred Pretresnim vijećem II iz 2003. godine, Tužilac protiv Milomira Stakića, IT-97-24, paragraf 141.

⁶⁷ Tadašnji načelnik banjalučkog CSB-a.

⁶⁸ Presuda pred Pretresnim vijećem II iz 2003. godine, Tužilac protiv Milomira Stakića, IT-97-24, paragraf 142.

⁶⁹ Poznat je slučaj kada je oko tridesetak žena, djece i muškaraca cijelu zimu 1992. na 1993. godinu provelo skrivajući se u zemunicama u podnožju Kozare.

Banja Luka.⁷⁰ Iz konvoja su izdvajani muškarci i dječaci koji su odvedeni u logore Keraterm i Omarska. Upravo u tom trenutku odvajanja, svjedokinja N.K. je prepoznala Duška Tadića⁷¹ i Gorana Borovnicu.⁷² Ime Gorana Borovnice⁷³ će kasnije biti uklesano u spomenik "Kameni cvijet" čije je svečno otkrivanje upriličeno 2012. godine u parku ispred srednje škole u Prijedoru. Do 28. maja 1992. godine, uništeno je oko 50% Kozarca, a preostala šteta mu je nanesena od juna do augusta 1992. godine.⁷⁴ Na osnovu svjedočenja, Pretresno vijeće MKSJ-a u slučaju protiv Miće Stanišića i Stojana Župljanina, zaključuje da su tokom napada na Kozarac od 24. do 26. maja 1992. godine snage bosanskih Srba ubile približno 800 ljudi.⁷⁵

Napad na Kozarac i masovna stradanja civilnog stanovništva se danas obilježavaju komemorativnom manifestacijom prilikom koje se organizuje „mimohod“ od centralnog spomen-obilježja do mjesnog šehidskog mezarja i spomeničkog kompleksa. U spomen ubijenim Kozarčanima 31. jula 2011. godine na centralnom trgu u Kozarcu, upriličena je manifestacija otkrivanja spomenika. Spomenik je sastavljen od nekoliko stubova koji su poredani u krug,

⁷⁰ Kao prethodno.

⁷¹ Prvi optuženi i osuđeni za zločine protiv čovječnosti pred Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju.

⁷² V. Presuda pred Pretresnim vijećem II iz 2003. godine, Tužilac protiv Milomira Stakića, IT-97-24, paragraf 41.

⁷³ Između 575 imena koja su uklesana na spomenik "Kameni cvijet" uklesano je i ime Gorana Borovnice, za kojim je bila podignuta optužnica za ratne zločine u zajedničkoj optužnici sa Duškom Tadićem , no ona je povučena 2005. godine **bez odricanja prava na ponovno pokretanje postupka**, jer je optuženi proglašen nestalim 20. marta 1995. godine, a 22. novembra iste godine proglašen mrtvim, <http://www.icty.org/sid/8600> , pristupljeno 27.aprila 2014.

⁷⁴ V.Presuda pred Pretresnim vijećem II iz 2013. godine, Tužilac protiv Miće Stanišića i Stojana Župljanina, IT-08-91-T.

⁷⁵ Kao prethodno, v. paragraf 661.

dok su stubovi okruženi vodom. U medijskim izvještajima navodi da ovo spomen-obilježje asocira na „*stradanje i svjetlost*.“

Na unutrašnjoj strani stubova ispisana su imena stradalih Kozarčana u periodu od 1992. do 1995. godine, dok je vanjska strana stubova prekrivena svjetiljkama koji liče na svijeće. Što se tiče imena stradalih, u spomeniku je navedeno 1226 imena, dok je prilikom otkrivanja spomenika naglašeno da će se spomeniku dopisati imena još 240 žrtava, nakon provjere njihovog identiteta.

Zanimljivo je da je sama izgradnja spomenika koštala oko 600.000 KM, pri čemu su veliki dio sredstava osigurali Kozarčani (pretežno dijaspora i povratnici) uz podršku lokalnih, entitetskih i državnih institucija. Ceremoniji otkrivanja spomenika prisustvovali su kako zvaničnici države BiH, tako i zvaničnici entiteta i lokalnih vlasti, uključujući Milorada Dodika i Marka Pavića. Njihovo prisustvo ovom događaju, ali i broj spomen-obilježja i spomen-ploča koje su postavljene u povratničkim naseljima oko Prijedora, samo je potvrda teze da se narativi o stradalim Bošnjacima i Hrvatima odobravaju u povratničkim naseljima.

Međutim, problem je što takav pristup prema prošlosti ne osigurava suočavanje sa činjenicama iz prošlosti niti poziva na dijalog. Kada je riječ o pristupu kulturi sjećanja iz ugla praksa izgradnje šehidskih mezarja u povratničkim naseljima, tu se nailazi na nekoliko problema. Osnovni problem šehidskih mezarluka jeste njihova rasparčanost i nedostatak centralnog mjesta ukopa za sve civilne žrtve iz 1992. godine. S druge strane, praksa izgradnje je dokazala da je među Bošnjacima iz Prijedora postoji volja da se stradanje njihovih porodica obilježi, tako da su osigurali finansijska sredstava za podizanje spomen-ploča i izgradnju i dogradnju šehidskih mezarja.

Međutim, uredno dotjerana i sređena šehidska mezarja u povratničkim mjestimane izazivaju kolektivnu katarzuniti komuniciraju sa svim građanima Prijedora. Ona potvrđuju marginalizaciju i diskriminaciju žrtve, te ne osiguravaju neponavljanje zločina. Takvi sakralni memorijalni kompleksi nisu usmjereni na memorijalizaciju koja uspostavlja dijalog, već su usmjereni ka odavanju počasti žrtvi i njenom stradanju.

Trideseti maj: dan odbrane općine Prijedor ili?

Sljedeći događaj u vezi s kojim postoje različiti narativi o recentnoj prošlosti u Prijedoru, dogodio se 30. maja, kada je grupa muslimana sa područja Brda⁷⁶ predvođena Slavkom Ećimovićem, pokušala vratiti vlast u Prijedoru. Prema činjenicama predočenim na suđenjima MKSJ-a, Slavko Ećimović i njegova grupa muslimanskih boraca, posjedovali su lako pješadijsko naoružanje, koje se nije moglo mjeriti s oružjem koje je posjedovao prijedorski SUP i srpska vojska pod vođstvom Zorana Karlice i Radmila Zeljaje.

Prema činjenicama koje su utvrđene u procesu MKSJ-a protiv Miće Stanišića i Stojana Župljanina, odmah po svitanju 30. maja 1992. godine, u gradu je započela pucnjava kada su Slavko Ećimović i grupa muslimana pokušali da uđu u grad. Tokom trajanja ovog incidenta na „Radio Prijedoru“ je saopćeno da su "muslimanski ekstremisti" napali Prijedor i da srpske snage brane gradove oko Prijedora od "fundamentalista" i "ustaša", pozivajući sve Srbe u Prijedoru da stanu o odbranu svog grada od muslimana i Hrvata. Svjedok u procesima MKSJ-a Nusret Sivac, vidio je kako

⁷⁶ Područje Brda obuhvata pretežno muslimanska naselja na lijevoj obali rijeke Sane.

se Slavkova grupa povlači preko dijela grada Prijedor, poznatog kao „Stari grad“ i rijeke Sane, gonjena oklopnim transporterima i tenkovima.⁷⁷ Istog dana je započela akcija etničkog čišćenje tog dijela grada.

Prema činjenicama utvrđenim pred MKSJ-om u Starom gradu je tom prilikom uništeno i sa zemljom srušeno 80% muslimanskih kuća. Nakon ovog događaja nametnut je policijski sat za kretanje nesrba kroz grad, a muslimanima (Bošnjacima) i Hrvatima je naređeno da svoje kuće označe bijelim tkaninama i da se prilikom izlaska iz kuća označe bijelim trakama. Većina pripadnika grupe Slavka Ećimovića je ubijena ili uhapšena, a nakon hapšenja odvedena u logore. Kao odmazda za poginule srpske policajce stradala je porodica Slavka Ećimovića, uključujući njegovu suprugu Ceciliju i roditelje. Ime Slavka Ećimovića se u dominantnom bošnjačkom narativu rijetko spominje i čini se da status „heroja“ nije dobio upravo zbog svog imena. U ovom incidentu poginulo je preko deset pripadnika prijedorske policije i vojske, a oko dvadeset ih je ranjeno.

U kontekstu interpretacije ovog događaja, bitna su dva incidenta. Prvi incident se veže za smrtno ranjavanje majora JNA (kasnije Vojske Republike Srpske) - Zorana Karlice, koji je usljed ovih povreda preminuo u beogradskoj bolnici. Glavni gradski trg u Prijedoru danas nosi njegovo ime⁷⁸, a supruga Zdravka Karlica je predsjednica „Udruženja porodica poginulih i nestalih boraca i civila općine Prijedor“. Drugi događaj se veže za napad na sanitetsko vozilo uz ranjavanje vozača. Ovi događaji se obilježavaju kao potvrda narativa o muslimanskim ekstremistima koji su napali

⁷⁷ V. Presuda pred Pretresnim vijećem II, 2013. godine, Tužilac protiv Miće Stanišića i Stojana Župljanina, IT-08-91-T.

⁷⁸ Trg majora Zorana Karlice.

grad Prijedor sa ciljem da ponove zločina iz Drugog svjetskog rata nad Srbima. Zvanično, 30. maj se obilježavao kao „Dan odbrane Prijedora“, te je jedno vrijeme bio izvanični dan općine.⁷⁹ Manifestacija obilježavanja ovog dana pod nazivom „Dan odbrane grada Prijedora“ iz 2009.godine, izazvala je reakcije predstavnika političkog života Bošnjaka u Skupštini grada i predstavnika udruženja koja okupljaju porodice muslimanskih (bošnjačkih) civilnih žrtava rata.

Oni su smatrali da sam naziv manifestacije nije primjeren, jer je do tada 30. maj predstavljao datum masovnog zločina nad nesrbima u Prijedoru budući da su prethodno su napadnute Hambarine i Kozarac, te se nekoliko hiljada osoba već nalazilo zatočeno u tri logora.

Zatočenički logori Keraterm, Omarska i Trnopolje

Čin osnivanja zatočeničkih logora spada u kategoriju ključnih događaja koji se vežuza narative o recentnoj prošlosti Prijedora. U presudi Pretresnog vijeća MKSJ-a protiv Milomira Stakića, konstatuje se da je „Krizni štab na čelu sa dr. Stakićem odgovoran za osnivanje logora Omarska, Keraterm i Trnopolje, te da je između Kriznog štaba (kasnije Ratnog predsjedništva) i pripadnika policije i vojske postojala koordinirana saradnja u upravljanju logorima“⁸⁰

Tako je fabrika Keraterm odlukom Kriznog štaba općine Prijedor, pretvorena u logor 23/24 maja 1992 godine. K rajem juna u ovom

⁷⁹ Kasnije se Dan općine vratio na 16. maj, po uzoru na oslobođenje ovog grada u Drugom svjetskom ratu.

⁸⁰ Kao fusnota 79, paragraf 377.

logoru je boravilo oko 1200 osoba. Sam logor se sastojao od tri prostorije iz koje su ljudi svakodnevno dovođeni i odvođeni.

Ovaj logor je bio u funkciji do polovine augusta 1992. godine. Iako su premlaćivanja zarobljenih, psihološki i drugi oblici zlostavljanja bili svakodnevica za zarobljenike masovniji zločin se dogodio 24. jula 1992. godine, u prostoriji broj tri.

Ovaj zločin je poznat pod nazivom „masakr u trojci“. U iskazima svjedoka i utvrđenim činjenicama u presude Milomiru Stakiću, utvrđeno je da je u logoru Keraterm 24. jula 1992. godine ili približno tog datuma, počinjen masakr u prostoriji broj tri, nad zatočenicima sa područja Brda.⁸¹ Svjedoci navode da se tokom poslijepodneva i večeri 24. jula 1992. u logoru Keraterm moglo vidjeti mnogo više vojnika no što je bilo uobičajeno.⁸² Neko vrijeme, prije nego što se masakr desio, ispred ulaza u prostoriju je bio postavljen mitraljez, a zatočnici iz prostorije tri vraćeni su u prostoriju i vrata su zaključana.

Neposredno nakon toga u prostoriju je ubačen plin, nakon čega su neki zatvorenici pokušali su da sruše vrata, na što su vojnici odgovorili ispalivši nekoliko rafala u vrata.⁸³ Nakon ovog događaja između 160 i 200 tijela ubijenih i ranjenih muškaraca, odvezena su u nepoznatom pravcu. Niko više nije vidio ni jedno od tijela koja su uklonjena tog jutra.⁸⁴ Nakon ovog događaja, 31. jula 1992. godine u „Kozarskom vjesniku“ je osvanuo članak kako su se muslimanski ekstremisti ubijali međusobno. U ovom članku se navodi da su

⁸¹ Područje Brdo obuhvata sela Biščani, Rakovčani, Rizvanovići, Hambarine, Čarakovo i Zecovi.

⁸² V. Tužilac protiv Duška Sikirice, Damira Došena i Dragana Kulundžije, IT-95-8-S (2001), dio paragrafa 101.

⁸³ „Prema iskazima nekoliko svjedoka koji su preživjeli masakr u prostoriji tri, ispaljeno je niz rafala.“, kao prethodno, dio paragrafa 102.

⁸⁴ Kao prethodno, paragraf 103

snage Vojske Republike Srpske Bosne i Herecegovine (kasnije Republike Srpske) razbili uporišta muslimanskih i hrvatskih ekstremista u mjestu Kurevo, te da su uhapšeni smješteni u sabirni centar, gdje su se međusobno obračunali. Prema izvještavanju ovog medija, u tom obračunu „Allahovih sljedbenika“⁸⁵, stradalo je njih nekoliko desetina.⁸⁶ Nadalje, u kontekstu kulture sjećanja za narativ o zločinama u ovom logoru, bitna su dva momenta.

Zločine počinjene u ovom logoru je priznalo pet optuženih - Duško Sikirica (obavljao funkciju komandira obezbjeđenja, osuđen na 15 godina zatvora), Dragan Kolundžija (vođa smjene straže, osuđen na tri godine zatvora), Damir Došen (vođa smjene koja se sastojala od šest do 12 stražara, osuđen na pet godina zatvora), Predrag Banović (stražar, osuđen na osam godina zatvora) i Dušan Fuštar (komandir smjene straže, osuđen na devet godina zatvora).

Druga relevantna činjenica jeste da je do danas logor Keraterm jedino mjesto koje je obilježeno kao logor u Republici Srpskoj sa adekvatnom spomen-pločom, što su domaće i međunarodne organizacije prepoznale kao pozitivan primjer memorijalizacije. Spomen-ploča je postavljena 2003. godine na jedanaestu godišnjicu „masakra u trojci“. Postavljanju spomen-ploče su se protivili tadašnji vlasnici Keraterma, međutim iako su se protivili ploča se još uvijek nalazi u krugu poduzeća. Spomen-ploča je postavljena bez prikupljenih saglasnosti i bez podrške lokalnih vlasti, uključujući i predstavnike Bošnjaka u aktivističkom činu predstavnika nekolicine prijedorskih udruženja koja su okupljala porodice žrtava. Na spomen-ploči je navedeno sljedeće: „Na ovom mjestu je od maja 1992. godine uspostavljen logor smrti Keraterm,

⁸⁵ Termin koji se koristi u originalnom članku Kozarskog vijesnika

⁸⁶ Grupa autora (2012): „Ni krivi ni dužni: treće dopunjeno izdanje“, str. 398.

gdje je preko 3000 nevinih Prijedorčana bilo zatočeno, mučeno ili ubijeno.

Do augusta 1992. godine u logoru Keraterm ubijeno je ili u nepoznatom pravcu odvedeno 300 nevinih ljudi“. Ovakav natpis na spomen-ploči, kojine daje kvalifikaciju zločina niti etnificira žrtve ili počiniocce već žrtvama vraća status građanina Prijedora. Ovom spomen-pločom žrtva se ponovo humanizira, dok se zločinac suptilno poziva da preuzme odgovornost za svoje nedjelo. Tokom komemoracija se obavezno naglašava i ime Jovana Radočaja, Srbina iz Prijedora, koji je također ubijen u ovom logoru zbog optužbi za „probosansko djelovanje“. Treća činjenica koja se veže za ovaj logor, a koja je zanimljiva iz ugla izgradnje kulture sjećanja o zločinima jeste sama lokacija logora, jer se isti nalazi u blizini urbanog dijela grada.

Logor Omarska

Logor Omarska je formiran u prostorijama kompleksa rudnika Omarska koji se nalazi oko dvadesetak kilometara od Prijedora. Logor je formirana nalogom koji je potpisao Simo Drljača 31. maja 1992. godine na osnovu odluke Kriznog štaba na čijem čelu je bio Milomir Stakić.⁸⁷ U izvještaju Sime Drljače se navodi da su prema raspoloživim dokumentima i evidencijama koje su vođene u Omarskoj od 27. maja 1992. godine do 16. augusta iste godine u logor dovedena ukupno 3334 lica od čega: 3197 Muslimana, 125 Hrvata, 11 Srba i 1 iz reda Ostalih.⁸⁸ Dalje se navodi da je u logoru

⁸⁷ V. Presuda pred Pretresnim vijećem II iz 2003. godine, Tužilac protiv Milomira Stakića, IT-97-24, paragraf 21.

⁸⁸ Kao prethodno, paragraf 164

bilo zatočeno ukupno 3,297 muškaraca i 37 žena.⁸⁹ U presudi Pretresnog vijeća Milomiru Stakiću, u paragrafima 167., 168. i 169. opisani su uvjeti u logoru Omarska:

„Uslovi u logoru bili su užasni. U zgradi koju su zvali “bijela kuća” bilo je po 45 ljudi u prostorijama ne većim od 20 kvadratnih metara. Lica zatočenika bila su izobličena i krvava, a na zidovima je bilo krvi. Zatočenike su već prve večeri tukli pesnicama, kundacima i drvenim i metalnim palicama. Kad su nekog htjeli pretući nasmrtno, stražari su mahom udarali u predjelu bubrega i srca. U “garaži” je bilo 150-160 ljudi koji su bili “natrpani kao sardine”, a vrućina je bila neizdrživa. Prvih nekoliko dana zatočenici nisu smjeli izlaziti i dobivali su samo po kanister vode i nešto hljeba. Dešavalo se da se ljudi preko noći uguše, a njihova tijela su iznošena sutradan ujutru. Prostoriju iza kantine zvali su “Mujina soba”. Bila je široka 12, a duga 15 metara i u njoj je obično bilo petstotinjak ljudi, mahom Bošnjaka. Zatočene žene su spavale u sobama za ispitivanje koje su svakodnevno morale da se čiste, jer su bile pune krvi i ostataka kože i kose. U rudniku nije bilo kreveta, a prostorije u kojima se spavalo bile su prenatrpane. U logoru su se čuli ječanje i jauci premlaćivanih ljudi. Zatočenici u Omarskoj dobivali su jedan obrok na dan. Hrana je obično bila pokvarena i obično su imali oko tri minuta da uzmu hranu, pojedu je i vrate tanjir. Često su ih tukli tokom obroka. Klozeti su bili začepljeni i izmeta je bilo posvuda. Britanski novinar Edward Vulliamy je posvjedočio da je prilikom obilaska logora vidio da su zatočenici u veoma lošem fizičkom stanju. Vidio ih je kako jedu po činiju supe i nešto hljeba i rekao je da je stekao utisak da odavno nisu ništa jeli. Djelovali su prestrašeno.“⁹⁰

⁸⁹ Kao prethodno.

⁹⁰ Kao prethodno.

Osim svakodnevnog fizičkog i psihičkog zlostavljanja i maltretiranja, masovnija ubistva u logoru Omarska vežu se za rano jutro 17. jula kada je izvršen zločin nad 180 osoba koje su prethodno, u grupi od 200 osoba dovezeni iz Hambarina.⁹¹ Krajem jula iz logora Omarska u autobus suukrcana 44 logoraša, među kojima je bila i logorašica Sadeta Mahmuljin. Njima je rečeno da idu na razmjenu u Bosansku Krupu ali su ubijeni i njihova tijela su ekshumirana u masovnoj grobnici Jama Lisac.⁹²

Naredni masovniji zločin dogodio se 5. augusta, kada je grupa od 120 ljudi izvedena iz logora, a njihova tijela su pronađena u masovnoj grobnici Hrastova glavica kod Sanskog Mosta.⁹³ Zločini silovanja i seksualnog zlostavljanja u ovom logoru promijenili su percepciju silovanja i seksualnog zlostavljanja u konfliktu. Imajući u vidu kontekst u kojem su ti zločini nastali ali i poruka koja se istim slala žrtvama i etničkoj grupi kojoj pripadaju žrtve silovanja i seksualna zlostavljanja uvršena su u kategoriju zločina protiv čovječnosti.

U ovom logoru je poznat i slučaj seksualnog zlostavljanja muškaraca, koji je opisan u presudi Pretresnog vijeća MKSJ-aprotiv Duška Tadića iz 1997. godine.⁹⁴ Logor Omarska je otkrio

⁹¹ Kao prethodno, paragraf 209.

⁹² Kao prethodno, paragraf 210.

⁹³ Kao prethodno, paragraf 211.

⁹⁴ Citat iz presude protiv Duška Tadića: „Četvrti i posljednji dio dokaza u vezi s ovim paragrafom Optužnice odnosi se na jedno od najtežih krivičnih djela u kojima je učestvovao Duško Tadić - napad na Fikreta Harambašića koji se odigrao nedugo nakon napada na tri gore navedene žrtve. Prema iskazu svjedoka H, prihvaćenom na suđenju: Nakon što su G i svjedok H bili prisiljeni da vuku tijelo Jasmina Hrnića po hangaru, naređeno im je da uskoče u kanal, a zatim je Fikret Harambašić, go i krvav od udaraca, bio prisiljen da uskoči u kanal sa njima. Svjedoku H je naređeno da mu liže golu stražnjicu, a G da mu sisa penis i zatim da mu odgrize testise. Za to vrijeme, grupa muškaraca u uniformama stajala je oko kanala posmatrajući i vičući da jače grize. Sva trojica

Roy Gutman američki novinar (Newsday) koji je prilikom posjete Bosni i Hercegovini u ljeto 1992. godine došao do informacija o postojanju logora u Prijedoru i to objavio u svom članku 2. augusta 1992. godine. Gutmanov članak je bio povod novinarskim ekipama da 5. augusta 1992. godine posjete ovaj logor uz odobrenje tadašnjeg predsjednika Republike Srpske Bosne i Hercegovine, Radovana Karadžića, koji je tvrdio da se radi o sabirnim centrima.⁹⁵ Prilikom ove posjete nastali su videozapisi i slike koje su šokirale svjetsku javnost. Svoj doživljaj logora Omarska Ed Vulliamy je opisao u predgovoru za treće izdanje knjige „Ni krivi ni dužni:knjiga nestalih Opštine Prijedor“, gdje navodi sljedeće:

„Grupa od tridesetak prestravljenih ljudi izronila je iz mračnog ulaza u hrđavo crveni hangar, žmirkajući nenaviknuti na dnevno svjetlo. Bili su u različitim fazama raspadanja – neki živi kosturi obrijanih glava- natjerani da se, pod budnim okom vojnika u mitraljeskom gnijezdu, poredaju u vrstu preko asfaltiranog parkinga. Utjerani su u kantinu, gdje su čekali u redu, na svoju porciju, zdjelicu vodenastog graha i komadić kruha koje su gutali u

su zatim morala da izađu iz kanala, a svjedoku H je zapriječeno da će mu nožem iskopati oba oka ukoliko ne bude držao Harambašićeva usta zatvorena kako ovaj ne bi vrištao. G je zatim natjeran da legne između Harambašićevih golih nogu i da ga, dok se ovaj otimao, udara po genitalijama i odgrize ih. G je zatim odgrizao jedan od Harambašićevih testisa i ispljunuo ga, te mu je rečeno da može da ode. Svjedoku H je naređeno da odvuče Fikreta Harambašića do obližnjeg stola, gdje je zatim stajao pored njega, a onda mu je naređeno da se vrati u svoju sobu, što je i učinio. Prema iznesenim dokazima, to je bio posljednji put da je Fikret Harambašić viđen živ. Pretresno vijeće utvrdilo je, van svake sumnje, da je Duško Tadić bio prisutan u hangaru u vrijeme napada i seksualnog sakaćenja Fikreta Harambašića, te da je svojim prisustvom pomagao i ohrabrivao grupu muškaraca koji su aktivno učestvovali u napadu. (...) je od posebne važnosti okrutnost i poniženje nanoseno žrtvi i drugim zatočenicima koji su u to bili uključeni.

⁹⁵ Radi se o novinarima Independent Television Newsakoje je predvodila Penny Marshall, Ed Vulliamy koji je predstavljao Guardian i Ian Williams koji je predstavljao Channel Four.

*tišini kao izgladnjeli psi. To je bio ručak u koncentracionom logoru Omarska, pod upravom bosanskih Srba, u kojem su držali civile Bošnjake i Hrvate.*⁹⁶

Zvanično, logor Omarska je rasformiran 6. augusta 1992. godine, kada je jedna grupa zatočenika prebačena u logor na Manjači⁹⁷, dok su ostali prebačeni u logor Trnopolje. Danas postoje iskazi koji zatočenje u ovom objektu vežu sve do druge polovine augusta. Prizori iz logora Omarska koji su nakon posjete novinara emitovani u svijetu, uznemirili su svjetsku javnost, tako da je UN uspostavio komisiju na osnovu čijeg izvještaja je osnovan i prvi Međunarodni sud za procesuiranje zločina protiv čovječnosti, poznat pod imenom Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (MKSJ) osnovan u maju 1993. godine.⁹⁸

Što se tiče komemorativnih praksi u logoru Omarska, 6. august redovno se obilježava kao dan raspuštanja logora. Prvi komemorativni skup i posjeta preživjelih logoraša i porodica osoba koje su nestale i ubijene u Omarskoj, organizovan je 2003. godine. O ovom događaju izvjestio je, izmeđuostalih „Kozarski vjesnik“⁹⁹ koji je naveo da je skup, uz skromno policijsko osiguranje, protekao mirno i dostojanstveno. Izvještaj „Kozarskog vjesnika“ pobudio je nadu da se postepeno mijenja politika ovog medija, čija je

⁹⁶ Grupa autora(2012): „Ni krivi ni dužni: knjiga nestalih Opštine Prijedor“, Udruženje Prijedorčanki „Izvor“, Prijedor, str. 7.

⁹⁷ U presudi MKSJ-a protiv Milomira Stakića, utvrđeno je da je šest osoba - logoraša iz Omarske ubijeno ispred logora na Manjači, v. paragraf 213, presuda Pretresnog vijeća protiv Milomira Stakića.

⁹⁸ Za više informacija o počecima MKSJ-a v. na <http://www.icty.org/sections/OMKSJ>.

⁹⁹ Članak iz arhiva Udruženja Prijedorčanki „Izvor“.

uređivačka politika iz 1992. godine posredno odgovorna za ubistvo i nestanak nekolicine logoraša.¹⁰⁰

Kada je kupovinom većine obaveznica u novembru 2004. godine kompanija Arcelor Mittal postala novi vlasnik Rudnika željezne rude „Ljubija“ u čijem sastavu se nalazio i rudnički kompleks „Omarska“, pokrenuta je inicijativu za izgradnju memorijala koji će sačuvati sjećanje na ubijene i nestale logoraše. Preživjeli logoraši, te porodice nestalih i ubijenih logoraša su se nadali da će dolaskom novog vlasnika uspjeti razbiti zid šutnje i da će novi vlasnik pokazati više razumijevanja nego što je to činila lokalna vlast, koja je negirala zločine u logoru Omarska. Za lokalnu vlast i za javnost prijedorskih Srba logor Omarska je bio istražni centar u kojem su vršena ispitivanja i kriminalističke obrade osoba koji su označeni kao ekstremisti i koji su kao takvi predstavljali opasnost po građane Prijedora.

Preživjeli logoraši i predstavnici nekolicine udruženja koja okupljaju žrtve i porodice žrtava, inicirali su komunikaciju sa rukovodiocima Arcelor Mittal-a, te ih upoznali sa historijskom težinom rudničkog kompleksa. Kako bi se riješio problem memorijalizacije ova kompanija je angažovala organizaciju „Soul of Europe“ (Duša Europe) koja je trebala poslužiti kao medijator između različitih strana i aktera u procesu izgradnje memorijala. U kasnijim istraživanjima otkrilo se da je ova organizacija upravo zbog dobrih veza sa srpskom pravoslavnom crkvom u Banjaluci. Tako da su kao medijatori angažovani bivši sveštenik Donald Reeves i Peter Pelz.

¹⁰⁰ Veže se za članke u Kozarskom vjesniku iz 1992. godine u kojima su prezentirani navodi o pojedinim licima, pretežno ljekarima i drugim visokoobrazovanim građanima Prijedora - Nesrbima koji su nakon tih članaka hapšeni i sprovedeni u logor Omarska, gdje su pogubljeni ili nestali.

Njihov zadatak je bio da okupe srpsku, hrvatsku i bošnjačku stranu, te da uspostave komunikaciju koja bi rezultirala konsenzusom u vezi sa idejnim rješenjem za memorijalni centar u Omarskoj.¹⁰¹ Strategija kojom se nastojao postići rezultat sastojala se od identifikacije ključnih aktera u procesu, organizacije okruglih stolova i radionica, te usmjeravanjem procesa konsultacija ka idejnom rješenju i izgradnji memorijala.¹⁰² Međutim, stvarnost je pokazala da su medijatori uključili samo nekoliko pojedinaca isključivši širu zajednicu preživjelih logoraša i porodice ubijenih. Tako su u proces, od Srba iz lokalne zajednice, uključene tri žene iz uprave rudnika, te upravnik rudnika iz 1992. godine - Ostoja Marijanović, koji je u nekoliko navrata svjedočio o upotrebi rudničke mehanizacije u prevozu tijela ubijenih i iskopavanju masovnih grobnica.

U raspravu su također uključene dvije osobe koji su bili isljednici za vrijeme logora Omarska, te Nusreta Sivac, Muharem Murselović i Rezak Hukanović, kao preživjeli logoraši. Za lokalne koordinate projekta odabran je jedan Bošnjak¹⁰³ i jedan Srbin. Članovi koji su bili uključeni u proces dijaloga sastajali su se jednom mjesečno, a sam proces medijacije trebao je završiti konferencijom za novinare u Banjaluci, na kojoj je bi bilo prezentovano idejno rješenje za memorijal u Omarskoj kao rezultat višemjesečnih konsultacija i postignutog konsenzusa.

Ova inicijativa ostala je samo na nivou diskusija i rasprava grupe ljudi koji su u bili uključeni, bez odjeka u široj javnosti. Naglašeni sakralni elementi u idejnom rješenju i svođenje ideje o

¹⁰¹ Sabina Sivac-Braynt, "The Omarska Memorial Project as an Example of How Transitional Justice Interventions Can Produce Hidden Harms", *International Journal of Transitional Justice*, 1-11 (2014), str. 2

¹⁰² Kao prethodno.

¹⁰³ Rođak Muharema Murselovića.

memorijalnom kompleksu Omarska samo na prostoriju „Bijele kuće“ nije imalo pozitivan prijem među porodicama nestalih i ubijenih logoraša, koji su također negodovali zbog netransparentnosti cijelog procesa. Cijeli proces medijacije je među porodicama žrtava poistovjećen sa mirovnim pregovorima u Dejtonu, prema principu „bolje išta nego ništa“, stoga je on bio neprihvatljiv.

Kao odgovor na ovakav odnos prema inicijativi memorijala u Omarskoj, preživjeli logoraši i porodice stradalih pokrenuli su peticiju kojom su definisali nekoliko principa koji bi se trebali ispoštovati ukoliko se želi doći do kompromisa. Podršku peticiji je dao i Ed Vulliamy koje je naveo da je izgradnja memorijala „čin sjećanja, a ne čin pomirenja“ i da se u proces trebaju u potpunosti uključiti bivši zatočnici i porodice žrtava. Prema reakciji Eda, memorijal trebaju podići lokalni Srbi o svom trošku, jer kako je naveo u svom pismu, „*Jevreji nisu sami sebi gradili memorijale u Njemačkoj, već su to činili Nijemci tražeći oprost.*“¹⁰⁴ Pitanje memorijala u Omarskoj i ativnosti medijacije potakle su žustru online raspravu među preživjelim logorašima, porodicama ubijenih i nestalih logoraša, predstavnicima povratničke zajednice i drugim akterima. Raspravljalo se o formiranju posebne fondacije za memorijalni centar u Omarskoj, međutim statut fondacije nikad nije napisan niti je pokrenuta značajnija incijativa za uspostavljanje ove fondacije.

Dalje, u martu 2009. godine umjetnica Milica Tomić, potaknuta političkom pozicijom teksta Pavla Levija - „Kapo iz Omarske“, koji otvara pitanje etike vizuelnog, započinje sa projektom „Četiri lica Omarske“ koji istražuje, prezentira i naglašava mijenjanje namjene rudničkog kompleksa Omarska s godinama:

¹⁰⁴ Za više informacija v. <http://kozarac.ba/forums/2/35?start=150>.

1. Rudnički kompleks Omarska, površinski kop i nalazište metala u Bosni i Hercegovini iz vremena socijalizma;
2. Logor Omarska, mesto masovnog ubijanja i torture devedesetih u vreme ratova na tlu bivše Jugoslavije;
3. Rudnički kompleks Omarska u većinskom vlasništvu multinacionalne kompanije Arcelor Mittal;

Omarska kao lokacija za snimanje historijskog etnoblokbastera aktuelne filmske produkcije u Srbiji, „Sveti Georgije ubiva aždahu“. U svom tekstu Levij daje osvrt na odluku da ne gleda film „Sveti Georgije ubiva aždahu“ čiji su dijelovi snimani u rudničkom kompleksu Omarska. Za Levija je film, kao najznčajniji medij dvadesetog stoljeća suštinski i neraskidivo vezan za političke procese i ideološka pitanja. I baš zbog toga, kako naglašava Levi, u ime ogromnih mogućnosti društvenog angažmana koje nudi filmska umjetnost, potrebno je razmišljati i pisati o činjenici da je lokalitet na kome su se u najskorijoj prošlosti u ime „srpskih nacionalnih interesa“ dešavali organizovani masovni zločini jednostavno iskorišćen kao pogodan za snimanje jednog istorijskog etno-spektakla.¹⁰⁵

Svoju kritiku filma Sveti Georgije ubiva aždahu Levi vidi kao „apel za obnovu tradicije cinema verite (film-istina) u cilju neuphodnog i otvorenog suočavanja sa dešavanjima tokom devedesetih godina. Tekst je i svojevrsna kritika kako filmskoj produkciji tako i umjetničkoj produkciji u Srbiji i Republici Srpskoj. Općenito aktivisti umjetničko-aktivističko pokreta Četiri lica Omarske nastoje osvijestiti proces revizije zločina počinjenih u BiH devedesetih godina kroz sadašnju situaciju rudničkog kompleksa

¹⁰⁵ Preuzeto iz teksta Zašto neću gledati film „Sveti Georgije ubiva aždahu“ : Kapo iz Omarske, Pavle Levi dostupno na <http://www.e-novine.com/kultura/kultura-tema/27796-Kapo-Omarske.html>, pristupljeno 12.05.2016

Omarska: sukobi i debate između preživelih iz logora Omarska, porodica ubijenih i nestalih, sa jedne strane i sa druge strane, trenutnog vlasnika rudnika u Omarskoj – Arcelor Mittal Steel kompanije, koja odlaže postavljanje memorijala ili memorijalne ploče na prostoru rudnika i struktura vlasti u opštini Prijedor koja odbijaju da se kao sjećanje na stradale u logoru u Omarskoj izgradi memorijalni centar.¹⁰⁶

Prema opisu projekta radi se o umjetničkom projektu u nastajanju koji ispituje strategije produkcije memorijala iz pozicije onih čije je iskustvo i znanje podređeno, odbačeno ili isključeno iz javnog sećanja i javne historije.¹⁰⁷

Logor Trnopolje i zločin na Korićanskim stijenama

O osnivanju logora Trnopolje pred MKSJ-om svjedočio je major Slobodan Kuruzović koji je obnašao funkciju upravnika logora. On je prilikom svjedočenja izjavio da su ga u periodu između 22 i 26/27. maja telefonom nazvali Simo Drljača i Milan Kovačević tražeći od njega da smjesti veliki broj osoba koji su napustili Kozarac.¹⁰⁸ Što se tiče osobina logora Trnopolje, utvrđeno je da je oko cijelog logora stražarila vojska. Bilo je dobro naoružanih punktova i mitraljeza čije su cjevi bile uperene prema logoru.¹⁰⁹ Oko logora su postojala snajperska i mitraljeska gnijezda, a na

¹⁰⁶ Preuzeto sa <https://cetirilicaomarske.wordpress.com/2011/02/03/spisak-sastanaka/>, pristupljeno 15.08.2016

¹⁰⁷ Za više informacija v. <http://www.radnagrupa.org/statement.php>.

¹⁰⁸ V. Presuda pred Pretresnim vijećem II iz 2003. godine, Tužilac protiv Milomira Stakića, IT-97-24, paragraf 185.

¹⁰⁹ Kao prethodno, paragraf 187.

objektu su vršene izmjene, kad god se očekivao dolazak neke strane delegacije.¹¹⁰

Zatočenici su dobivali hranu bar jednom dnevno, a jedno vrijeme su članovi porodica zatočenika mogli donositi hranu. Međutim, količina hrane nije bila dovoljna za broj zatočenika, tako da su mnogi ljudi često gladovali. Osim toga, nije bilo dovoljno vode, a sanitarni uvjetinisu bili zadovoljavajući. Većina zatočenika je spavala na otvorenom u improvizovanim zaklonima od deka i najlona. Iako su uvjetu Trnopolju očito bili neprimjereni, oni nisu bili tako užasni kao u Omarskoj i Keratermu. U ovom logoru su zabilježena premlaćivanja i seksualna zlostavljanja, zatim nekoliko ubistava. Mjesto logora Trnopolje je poznato i po spomeniku koji je posvećen ubijenim srpskim vojnicima, koji su „*ugradili svoje živote u temelje Republike Srpske*“, kako se navodi na spomeniku. Ovaj spomenik okupirao je javni prostor prijeteći da preuzme narativ o stradanju nevinih ljudi u ovom logoru.

S druge strane, ova konstrukcija na simboličan način ukazuje na politiku negiranja i revizionizma prošlosti u Prijedoru i kao takav može da ima i edukativnu i upozoravajuću funkciju uz održavanje stanja aktivne rasprave o prošlosti u Prijedoru. U martu 2016 godine nekoliko medija je objavilo informaciju da se u prostorijama Društvenog doma Trnopolje na inicijativu Boračke organizacija Vojske Republike Srpske (VRS) otvorila i spomen soba posvećena vojnicima VRS-a. Od 2012. godine organizuje se kamp u Trnopolju, gdje se na autentičnom mjestu bivšeg logora sastaju mladi da bi kroz promocije knjiga, gledanje filmova i panel diskusije promišljali i razgovarali o prošlosti i drugim aktuelnim temama vezanim za ljudska prava, tranzicijsku pravdu i suočavanje sa prošlošću.

¹¹⁰ Kao prethodno, paragraf 187.

Slika 1: Spomenik ubijenim vojnicima ispred logora Trnopolje.

Korićanske stijene

Dana 21. augusta 1992. na lokaciji Korićanske stijene strijeljano je oko 200 ljudi. Prethodno su u logor Trnopolje počeli pristizati autobusi, a zatočenicima je naređeno da se u njih ukrcaju. U tom trenutku je u logoru bilo još veoma malo žena i djece, tako da su se u četiri autobusa uglavnom ukrkali muškarci. Autobusi su krenuli u pravcu Kozarca, gdje su im se pridružila četiri autobusa s ljudima koji su se ukrkali u Tukovima, te osam kamiona. Prijevoz ovim autobusima organizovale su srpske vlasti, dok su u pratnji konvoja bili angažovan i pripadnici Interventnog voda prijedorske policije.

U tom trenutku Vlašić je bio prepoznatljiva tačka na putu ka liniji razdvajanja između srpske teritorije i teritorije pod kontrolom Armije Bosne i Hercegovine u općini Travnik. Kada su se autobusi i kamioni zaustavili pored jednog potoka putnicima je naređeno da

iziđu iz autobusa. Zatim je pretežno mlađim muškarcima, naređeno da uđu u dva autobusa. Natrpano ih je po stotinjak u jedan autobus. Autobus se nakon ovog događaja vozio 10-15 minuta da bi izišao na put na kojem su s jedne strane bile strme stijene, dok se sa druge strane nalazila duboka provalija. Nakon što su izišli iz autobusa zarobljenicima je naređeno da krenu ka ivici provalije gdje su trebali kleknuti.

Prema izjavama svjedoka : „*onaj čovjek za kojeg se činilo da je glavni je rekao:Ovdje mi mijenjamo mrtve za mrtve i žive za žive. Tada je počela paljba.*“¹¹¹ Zločin na Korićanskim stijenama priznala su četiri pripadnika interventnog voda, Specijalne policijske jedinice bosanskih Srba u Prijedoru. Darko Mrđa osuđen je na 17 godina zatvora, s tim da je nakon odležane jedne trećine, 2013.godine, pušten na slobodu. Njegovo priznanje krivice bilo je prvo priznanje za ovaj zločin pred MKSJ-om. Kasnije su ovaj zločin priznali Damir Ivanković, koji je osuđen na 14 godina zatvora, Goran Đurić koji je osuđen na osam godina i Ljubiša Ćetić koji je osuđen na 13 godina zatvora. Pred Sudom Bosne i Hercegovine za ovaj zločin osuđeni sui Zoran Babić (22 godine zatvora), Milorad Škrbić (na 21 godinu zatvora), Dušan Janković (na 21 godinu zatvora), te Željko Stojnić (na 15 godina zatvora).

Iako su imala određen potencijal za pomicanje suočavanja sa prošlošću u široj zajednici, priznanja ovog zločina nisu značajnije odjeknula u javnosti niti su ih značajnije obrađivali lokalni mediji, koji su o njima izvještavali šturo i površno. Prvi masovni i organizovani odlazak porodica ubijenih i nestalih dogodio se 2003. godine u organizaciji Udruženja Prijedorčanki „Izvor“ i Udruženja

¹¹¹ Kao prethodno, paragraf 187.

logoraša „Prijedor '92“¹¹². Krajem 2005. godine, pokrenuta je inicijativa za izgradnju spomen-obilježja na ovoj lokaciji, dok je početkom 2006. godine potpisan Protokol o zajedničkoj izgradnji spomen-obilježja u znak spomena na žrtve masakra na Korićanskim stijenama, između načelnika općina Travnik i Kneževo/Skender-Vakuf na čijim teritorijama se prostire područje Korićanskih stijena.

Prema protokolu, općinske komisije su trebale razraditi studiju izvodivosti ovog projekta koja je uključivala izbor idejnog rješenja i definisanje ostalih aktivnosti neophodnih za izgradnju ovog spomen-obilježja.¹¹³ Iako su čelnici dviju općina - jedne većinsko srpske, a druge većinsko bošnjačke tvrdili da su ovim činom htjeli u svijet poslati poruku pomirenja i tolerancije,¹¹⁴ njihovi stvarni motivi su došli do izražaja kasnije. Tako je izgradnja spomenika na ovoj lokaciji bila uvjetovana izgradnjom putne infrastrukture koju Kneževo kao relativno mala zajednica nije bila u stanju samostalno da realizuje.

S druge strane, političkim predstavnicima iz Travnika koji su koketirali s ovim protokolom u godini općih izbora bila je potrebna naklonost birača, ali i putna infrastruktura koja bi omogućila eksploataciju šuma. Aktivnosti u vezi sa ovim protokolom ostale su na nivou razgovora i dogovora, s tim da se nisu postigli značajniji rezultati. Narednu inicijativu označavanje ovog stratišta, pokrenulo je 2009. godine Udruženje Prijedorčanki „Izvor“. Inicijativa je imala za cilj podizanje spomen-ploče sa natpisom: „*Na ovom mjestu su*

¹¹² Ovo udruženje je 2003. godine još uvijek djelovalo kao neformalna grupa, a registrovano je kasnije.

¹¹³ V. članak „*Počinjte izgradnja spomenika žrtvama Korićanskih stijena*“, objavljen 08. februara 2006. godine, dostupan na: <http://kozarac.ba/item/994-576-689-poc-inje-gradnja-spomenika-zrtvama-koricanskih-stijena>.

¹¹⁴ Kao prethodno.

21.08.1992. pripadnici policije iz Prijedora ubili više od 200 prijedorskih civila“. Postavljanje spomen-ploče je zabranio tadašnji načelnik općine Kneževo, Čedo Vuković, što je posebno čudilo porodice ubijenih, jer je ista osoba bila šef zajedničke komisije, koja 2005. godine pokrenula inicijativu izgradnje spomen-obilježje¹¹⁵

Upravo se Čedo Vuković u nekoliko navrata našao i kao svjedok na Sudu BiH u predmetu Korićanske stijene, jer je tokom 1992. godine bio šef asanacijskog tima Civilne zaštite Kneževo, koja je učestovala u sklanjanju tijela ubijenih Bošnjaka iz provalije, prenoseći ih u neobilježenu masovnu grobnicu. Uprkos zabrani postavljanja, Udruženje Prijedorčanki „Izvor“ je izradilo ploču sa pomenutim natpisom koju su svaki put donosili i vraćali je nakon komemorativnog skupa. Ovakav pristup obilježavanju ovog zločina označen je kao „memorijal u pokretu“ i imao je određenu simboliku, posebno ako se ovaj zločin sagleda iz ugla nestalih osoba čija su tijela prenošena i skrivana po masovnim grobnicama.¹¹⁶

U blizini lokacije gdje je počinjen zločin 2015 godine izgrađena je i hajr-česma sa spomen-ploča na kojoj se navodi „Hajr-česma, da vidiš, da znaš, da pamtiš da se ne ponovi 21.august1992.“. Iako je prilikom otkrivanja ove spomen-česme naglašeno kako je to velika satisfakcija porodicama žrtava i da je ovaj čin znak opomene budućim generacijama¹¹⁷, sama ploča je oskudna i ne sadrži niti imena ubijenih žrtava niti se bilo kojom rečenicom referira na zločin koji je počinjen na toj lokaciji. Pomenuta hajr-česma se ne nalazi

¹¹⁵ V. članak „Korićanske stijene: načelnik nedozvoljava postavljanje spomen-ploče“, objavljen 17. avgusta 2009. godine na <http://goo.gl/H93agp>.

¹¹⁶ Intervju sa Edinom Ramulić

¹¹⁷ Izjava Mirsada Duratovića, dostupno na <http://faktor.ba/kod-travnika-otkrivena-hajr-cesma-spomen-ploca-za-zrtve-koricanskih-stijena/>.

čak ni na autentičnoj lokaciji, jer je postavljena na glavnom putu Banja Luka – Vlašić – Travnik.

Za razliku od spomen-ploče postavljene u krugu logora Keraterm ili pak spomen-ploče koja je bila namijenjena lokaciji Korićanskih stijena, ovakav vid komemoracije ne govori ništa o prošlosti niti će slučajnom prolazniku biti jasno šta se to dogodilo 21. augusta 1992. godine. Zanimljivo je kako je potreba da se naglasi donator ove spomen-ploče nadvladala potrebu da se na njoj barem navedu imena do sada identifikovanih osoba koje su stradale kao posljedica zločina na Korićanskim stijanima.

Pravo (na) sjećanje ili kada istina izaziva međuetničku netrpeljivost

Na četvrtom ekonomskom forumu koji se 2003. godine održavao u Prijedoru, pojavio se letak slikom lobanje i natpisom „Pazite gdje stajete u ovom gradu, možda nagazite na ljudsku kost. Gospodo pomozite da pronađemo naše nestale!“.¹¹⁸ Kao posljedica distribucije ovog letka, pod optužbom za raspirivanje međuetničke mržnje, policija je na informativni razgovor pozvala nekoliko aktivista organizacija koje okupljaju povratnike i porodice žrtava.

Kao komentar na privođenje aktivista udruženja porodica nestalih, književnik Marko Vešović je u svom tekstu „Sveto Ćuk“¹¹⁹ komentarisao da se u Bosni i Hercegovini jedino istinom može raspirivati nacionalna mržnja. Da je ovaj stav iz 2003. godine istinit i danas, dokazale su i zabrane komemoracija i korištenja javnog

¹¹⁸ Lobanja koja se pojavila na slici letka je lobanja posmrtnih ostataka koju su povrtanici u jedno mjesto u okolini Prijedora, zatekli oko svoje kuće.

¹¹⁹ Magazin „BH Dani“ od 03. oktobra 2003. godine.

prostora za komemoraciju žrtava nesrba iz 2012. godine. Naime, pripreme za obilježavanje dvadesete godišnjice od početka stradanja nevinih ljudi u općini Prijedor započele su još u ljeto 2011. godine. Razgovori predstavnika udruženja koja okupljaju različite kategorije žrtava rata¹²⁰ rezultirali su formiranjem *Odbora za obilježavanje 20. godišnjice stradanja nevinih ljudi u općini Prijedor*¹²¹, koji je formiran u septembru 2011. godine.¹²² Odbor je činilo osam udruženja i organizacija¹²³, koje su okupljale građane Prijedora i različite kategorije žrtava i njihove porodice. Za razliku od inicijativa za sjećanje i za memorijalizaciju tokom 2004. i 2005. godine kada se uz međunarodnu medijaciju zagovarala izgradnja memorijala na lokaciji bivšeg logora Omarska¹²⁴, ovog puta Odbor su organizovale porodice žrtava i građani Prijedora.

Odbor je u javnosti prezentovan kao neformalna platforma za sjećanje na stradanje civila u Prijedoru tokom posljednjeg rata.¹²⁵ Organizacijsku strukturu Odbora su činili predsjedništvo (predsjednik/ca i dva potpredsjednika) i tehnička koordinacija, kao izvršno tijelo. Tehnička koordinacija Odbora definisala je plan aktivnosti i program obilježavanja, zatim poseban plan medijskog djelovanja i plan animiranja organizacija i pojedinaca iz Bosne i

¹²⁰ U cijelom poglavlju termin rat se odnosi na oružani sukob u periodu od 1992. do 1995. godine na prostoru Bosne i Hercegovine.

¹²¹ U daljem tekstu samo „**Odbor**“.

¹²² Zapisnik sa sastanka Odbora za obilježavanje 20. godišnjice stradanja nevinih ljudi u opštini Prijedor iz septembra 2011.godine.

¹²³ Udruženja uključena u Odbor: Udruženje Prijedorčanki „Izvor“, Udruženje logoraša „Prijedor 92“, Udruženje logoraša „Kozarac“, Udruženje građana „Optimisti 2004“, Udruženje žena „Mostovi prijateljstva“, Udruženje žena „Srcem do mira“, Udruga za povratak „Hrvatski dom“, Udruženje građana „Behar“.

¹²⁴ Sabina Sivic-Braynt, “The Omarska Memorial Project as an Example of How Transitional Justice Interventions Can Produce Hidden Harms”, *International Journal of Transitional Justice*, 1-11 (2014), str. 2.

¹²⁵ Zapisnik sa sastanka Odbora za obilježavanje 20. godišnjice stradanja nevinih ljudi u općini Prijedor.

Hercegovine i inostranstva da se uključe u aktivnosti. Mandat Odbora je definisan na jednu godinu i bio je ograničen na organizovanje različitih aktivnosti kako bi se na dostojanstven i u javnosti zapažen način obilježilo 20 godina od stradanja nevinih ljudi sa područja općine Prijedor.¹²⁶

Analizirajući medijske nastupe i saopćenja možemo primijetiti da su članovi Odbora vješto izbjegavali etničku identifikaciju žrtava, te su primat davali identitetu „nevine žrtve“, odnosno „nevinu građani Prijedora“, koji su stradali kao posljedica politike sistematske diskriminacije, dehumanizacije prijedorskih nesrba iz 1992. godine. Ovakvo postupanje Odbora imalo je za cilj da se rehumaniziraju žrtve nesrbi, koji su retorikom prijedorskih vlasti i lokalnih medija dehumanizirani i demonizirani te svrstavani u muslimanske ekstremiste, zelene beretke ili ustaše koji su stradali u napadima, pljačkama i borbama.

Prioritetni datumi koje je trebalo obilježiti su datumi od 22. do 26. maja 2012., zatim od 20. jula do 25. jula 2012., dok je glavni fokus stavljen na dane 4., 5. i 6. august 2012. godine.¹²⁷ Odabrani datumi su u vezi sa događajima koji su potvrđeni sudskim presudama¹²⁸, a karakteristični su po masovnim progornima i stradanjima civila, te nehumanim postupanjima i ratnim zločinima nad zarobljenicima u prijedorskim logorima. Uvidom u sam program obilježavanja,¹²⁹ možemo zaključiti da se radilo o događajima koji su se obilježavali i ranijih godina uz razliku da su

¹²⁶ Zapisnik sa sastanka Odbora za obilježavanje 20. godišnjice stradanja nevinih ljudi u općini Prijedor.

¹²⁷ Zapisnik sa sastanka Odbora za obilježavanje 20. godišnjice stradanja nevinih ljudi u općini Prijedor.

¹²⁸ Misli se na presude Međunarodnog suda za bivšu Jugoslaviju u Hagu i Suda Bosne i Hercegovine sa okružnim i kantonalnim sudovima.

¹²⁹ Program obilježavanja genocida u Prijedoru, dostupno na <http://on.fb.me/1Bd1MSm>, pristupljeno 22. februara 2015 godine.

za 2012. godinu bile planirane aktivnosti van granica Bosne i Hercegovine, te aktivnosti posvećene stradanjima žena i djece u centru grada. Centralne aktivnosti Odbora su se fokusirale na stradanje djece i žena, što je odluka koja je imala za cilj da se demistifikuju žrtve prijedorskih zločina, odnosno da se diskredituje narativ o stradalim muslimanskim ekstremistima, koji se do tada godinama njegovale lokalne vlasti. Demistifikacija žrtava masovnih zločina u Prijedoru trebala je pokrenuti empatiju i razumijevanje sa porodicama žrtava. Odluka Odbora da se fokusira na obilježavanje stradanja žena i djece doprinijelaje medijskoj vidljivosti i uspjehu aktivnosti Odbora.

Međutim, odluka da se program obilježavanja dvadesete godišnjice stradanja nevinih ljudi nazove „*Genocid u Prijedoru – 20 godina*“, doprinijela je medijskoj vidljivosti Odbora. Naime, iako je Odbor objavio tek nacrt programa obilježavanja, načelnik općine Marko Pavić¹³⁰ pozvao je predstavnike Odbora na sastanak. Od njih je zatražio da se riječ genocid ne koristi u nazivu programa obilježavanja.

Gradonačelnik Marko Pavić je naglasio da neće podržati, učestovati niti dozvoliti organizaciju događaja koji u svom imenu spominju riječ genocid. Kao argument navodio je da su to od njega tražili predstavnici srpske boračke organizacije, te da bi takvo postupanje nanijelo štetu lokalnoj privredi. Postupanje načelnika Prijedora se može interpretirati i kao pokušaj da se očuva slika o Prijedoru kao uspješnoj povratničkoj zajednici, koja mu je lično

¹³⁰ Također je poznata njegova izjava iz 2005. godine, kada je u svom uvodom obraćanju na konferenciji koju je organizovao Helsinški odbor za ljudska prava Republike Srpske u saradnji sa Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju, naglasio da su Srbi u Prijedoru znali kada treba stati, kako zločin nebi prerastao u genocid: Liam McDowal, *Približavanje MKSJ-a lokalnim zajednicama u Bosni i Hercegovini: serija konferencija Prijedor*, Služba za medije/komunikacije: Skretarijat MKSJ-a (2005), str. 5.

donosila priznanja i nagrade, a time i pozitivnu ocjenu kod međunarodnih investitora. Iako je slika o uspješnoj povratničkoj zajednici bila tek iluzija koja je prikivala sistematsku diskriminaciju nesrba u Prijedoru, kojima su i danas uskraćene mnoge bitnije javne funkcije u gradu.

Budući da se radilo o izbornoj godini, Marko Pavić se svom biračkom tijelu trebao pokazati kao „zaštitnik“ istine o stradanju Srba, što će se potvrditi i aktivnostima srpskih boračkih organizacija koje će biti organizovane tokom 2012. godine. Nekoliko dana nakon¹³¹ sastanka sa gradonačelnikom, Odbor saziva konsultativni sastanak sa predstavnicima Islamske zajednice, organizacijama koje podržavaju rad Odbora i političkim predstavnicima bošnjačkog naroda u lokalnim i entitetskim vlastima. Predstavnici Islamske zajednice podržali su riječ „genocid“, što je bio i stav građana koji su učestovali u internet kampanji, dok su politički predstavnici Bošnjaka smatrali da se riječ genocid ne treba korsititi upravo zbog činjenice da još uvijek ne postoji pravosnažna presuda o tome.

Oni su predlagali termine kao što je „*etničko čišćenje*“, „*najstrašniji zločin*“, „*progon*“¹³². Predstavnici Odbora su postupanje lokalnih političara interpretirali kao njihovu nespremnost da pokrenu proces institucionalnog suočavanja sa prošlošću, te da budu nosioci strukturalnog dijaloga o prošlosti u Prijedoru. Uprkos činjenici da nisu podržali naziv programa obilježavanja 20. godišnjice stradanja nevinih ljudi u općini Prijedor, lokalnim političarima upućen je poziv da podrže aktivnosti Odbora na sastancima Skupštine općine.

¹³¹ Sastanak je održan u Kozarcu 20.aprila 2012.godine.

¹³² Prijedor, Zabranjena riječ, <http://www.6yka.com/novost/24204/prijedor-zabranjena-rijec>, pristupljeno 23.04.2014. godine.

Međutim, tokom cijele 2012. godine izostala je konkretnija podrška predstavnika bošnjačkog naroda u Skupštini grada. Podrška bošnjačkih političara je izostala i na posebnoj sjednici Skupštine općine na kojoj se raspravljalo o aktivnostima Odbora. Sjednica koja je održana, kako je navedeno u „Kozarskom vjesniku“,¹³³ „zbog neadekvatnog korištenja riječi genocid“ završena je sa određenim zaključcima prema kojima se navodi: „Skupština općine Prijedor, građani Prijedora i općinska administracija žale za svim žrtvama građanskog rata u BiH i izražavaju duboko poštovanje prema porodicama poginulih i nestalih. Iz tog razloga, sva mjesta stradanja su dostupna svim građanima i u vezi s tim godinama nije bilo problema.“¹³⁴ U sljedećem zaključku predstavnici Skupštine protive se davanju imena događajima mimo svih koji su pravno kvalifikovani.

Tako zaključuju da su protiv svih predviđenih događaja pod nazivom „genocid“, jer on u Prijedoru nije dokazan. U trećoj tački traži se zabrana manifestacija koje nose naziv ili u sebi sadrže riječ genocid, a udruženjima koje su činile Odbor, u budućnosti se onemogućava finansiranje iz budžeta Općine, te im se zabranjuje održavanje javnih skupova na površinama i prostorima koji su u vlasništvu Općine.¹³⁵ Lokalna vlast je kroz medijske nastupe najavljivala da će od policijskih organa tražiti pokretanje istraga protiv aktivista Odbora zbog različitih optužbi da su izazivali međuetničke incidente. Uprkos pritiscima na članove Odbora, riječ „genocid“ je zadržana u nazivu programa, čime je postala okidač konflikta između lokalne vlasti i udruženja porodica civilnih žrtava rata. Iako izrazito stresan, ovakav položaj je odgovarao

¹³³ Od 08. juna 2012. godine.

¹³⁴ Kozarski vjesnik, „Bez odbornika iz reda bošnjačkog naroda“ autor C.M., 08.juni 2012., str.2.

¹³⁵ Edin Ramulić, intervju od 20. maja 2014. godine.

predstavnicima Odbora, koji su tako koristili svaku priliku medijskog nastupa kako bi, ne samo ukazali na pokušaje zastrašivanja i represiju, već i kako bi (pre)uveličali njihov značaj i ozbiljnost.

Nadalje, što se tiče (ne)aktivnosti lokalnih bošnjačkih političara, činilo se da je za njih politika sjećanja u Prijedoru bila predmet političkog kompromisa, prema kojem javnost sjećanja u centru grada pripada Srbima, dok je stradanje Bošnjaka i Hrvata prihvatljivo u povratničkim naseljima, gdje su se politički poeni sakupljali na komemoracijama, podizanju spomen-ploča i izgradnji sakralnih memorijala u obliku šehidskih mezarja.

Kao odgovor na inicijativu obilježavanja dvadesete godišnjice stradanja nevinih ljudi u općini Prijedor, lokalno srpsko boračko udruženje, u saradnji sa vlastima, 30. aprila postavlja spomen-ploču ubijenom policajcu Radenku Đapi. Na spomen-ploči je navedeno da je Radenko Đapa prva žrtva odbrambeno-otadžbinskog rata, koju su ubili muslimanski ekstremisti u Prijedoru 01. maja 1992. godine. Tako je eho ratne retorike ponovo oživio u medijima dvadeset godina kasnije, a Odboru je poslana jasna poruku da je identitet „nevine žrtve“ u javnom prostoru rezervisan isključivo za Srbe. Nekoliko dana kasnije Udruženju logoraša „Prijedor '92“, koje je bilo u sastavu Odbora, nije odobrena posjeta prostorijama bivšeg logora Omarska.

Posjeta je bila planirana za Dan pobjede nad fašizmom (09.maj) i kao takva je imala određenu simboliku i težinu. Pristup prostorijama bivšeg logora Omarska zabranila je multinacionalna kompanija Arcelor Mittal, koja je većinski vlasnik rudnika u čijem sklopu se nalaze prostorije koje su korištene kao logor tokom devedesetih godina. U saopćenju za javnost, predstavnici Odbora ovaj događaj iskorištavaju kako bi dodatno naglasili poziciju u kojoj

se nalaze nesrbi u Prijedoru, odnosno kako bi naglasili dominaciju Srba nad „javnim prostorom i narativom o prošlosti“.

Tako u saopćenju povodom pomenutog događaja navode da je „*ulazak zabranio direktor Srbin*“, odnosno da su pristup logoru zabranili lokalni Srbi...“¹³⁶ Prva konkretna aktivnost Odbora je bila pres-konferencija održana 22. maja. 2012. godine u Sarajevu i to dan nakon odluke Centra javne bezbjednosti Prijedor (CJB Prijedor) kojom se zabranjuje komemoracija ubijenim ženama i djevojčicama na glavnom gradskom trgu, planirana za 23. maj.

U rješenju CJB Prijedor se navodi „**da bi održavanje skupa zbog različitih nacionalnih osjećanja i pripadnosti moglo podstaći na nasilje, te da postoji stvarna opasnost od ugrožavanja bezbjednosti ljudi i imovine ili narušavanja reda i mira.**“¹³⁷ Represiju kojoj su bili izložene organizacije okupljanje u Odbor potvrdilo je rješenje drugostepenog organa (MUP-a Republike Srpske). Njime se odbija žalba na rješenje CJB Prijedor, a koju je uputilo Udruženje Prijedorčanki „Izvor“ – organizator planirane komemorijacije ubijenim ženama i djevojčicama. Kao odgovor na zabranu komemoracije ubijenim ženama, aktivista Emir

¹³⁶ Saopćenje za javnost Odbora, *Nisu dozvolili minut ćutnje za žrtve*, dostupno na Facebook grupi *Genocid u Prijedoru*.

¹³⁷ Rješenje Centra javne bezbjednosti Prijedor, broj 08-1-213-37/12 od 21. maja 2012. godine. Epilog: Nakon ovog rješenja Udruženje Prijedorčanki „Izvor“, kao podnosilac prijave, uputilo je žalbu drugostepenom organu, odnosno MUP-u Republike Srpske, koji istog dana odbija žalbu i potvrđuje rješenje CJB Prijedor. Uslijedila je tužba i pokretanje upravnog spora protiv CJB Prijedor koju je pokrenulo Udruženje Prijedorčanki "Izvor". Ovakva reakcija prijedorske policije bila je samo odraz društvene atmosfere koja je u to vrijeme vladala u bosanskohercegovačkom entitetu Republika Srpska, pa samim tim i u Prijedoru. U 2013. godini Sud je presudio u korist Udruženja Prijedorčanki „Izvor“ i poništio Rješenje o zabrani održavanja skupa izdatog 21. maja 2012. godine u Prijedoru.

Hodžić, na dan kada je ona trebala biti održana, sa bijelom trakom na ruci i bijelom vrećom izlazi na glavni gradski trg.

Tako se umjesto 266 bijelih PVC vreća sa imenima 266 ubijenih žena i djevojčica na glavnom gradskog trgu u Prijedoru, našla jedna vreća i jedan aktivista, izražavajući građansku neposlušnost prema diskriminatorskom ponašanju organa lokalne i entitetske vlasti. Stradanje žena i djevojčica iz Prijedora je obilježeno u Beogradu, Bihaću i Sanskom Mostu postavljanjem identične instalacije koja je prethodno zabranjena u Prijedoru. Ovakav vid podrške dao je dodatnu motivaciju aktivistima Odbora da nastave svoju borbu za pravo na sjećanje u Prijedoru.

Performans Emira Hodžića i medijska kampanja Odbora kasnije će motivirati generacije mlađih građana Prijedora da se uključe u obilježavanje Svjetskog dana bijelih traka, stoga se ovaj performans može smatrati i kao prekretnica u pristupu kulturi sjećanja na nesrpske civilne žrtve rata u Prijedoru. Pristup kulturi sjećanja postaje dinamičan i izlazi iz okvira okruglih stolova i konferencija o prošlosti, koji kao takvi nisu bili primamljivi za mlađe generacije.

Pristup kulturi sjećanja koji se tokom 2012. godine razvijao u Prijedoru postao je privlačan mlađim generacijama, koje su se sve više uključivale u aktivnosti. Kasnije, u 2013. godini, aktivistički čin Emira Hodžića poslužit će kao motivacija za nastanak platforme „Jer me se tiče“.¹³⁸ Zamišljena kao građanska inicijativa i

¹³⁸ Prva aktivnost ove inicijative će biti „*Put ka moru*“ i ona će okupiti mlade ljude različitih etničkih profila iz cijele BiH s ciljem upoznavanja sa mjestima stradanja civila od Sarajeva do Neuma. Druga značajnija aktivnost dogodila se 2013. godine u Prijedoru, kada su se okupili aktivisti iz svih dijelova Bosne i Hercegovine kako bi obilježili Svjetski dan bijelih traka i uključili u komemoraciju ubijene djece u Prijedoru. Treća bitna aktivnost ove građanske inicijative je razvijanje koncepta gerila memorijalizacije. Tako je u oktobru 2013. godine

aktivistička platforma, ova inicijativa će okupiti mlade aktiviste širom Bosne i Hercegovine koji su posvećeni razvijanju novih strategija suočavanja sa prošlošću. Aktivizam ove inicijative je usmjeren na problem negiranja zločina u Prijedoru, ali i u drugim dijelovima BiH.¹³⁹

Tako je zabrana komemoracije ubijenim ženama i djevojčicama u centru grada, kao konkretan čin institucija vlasti u Prijedoru, izazvala revolt kod članova Odbora i građana Prijedora, pretežno nesrba, koji su se u većem broju nego inače okupili 26. maja 2012. na obilježavanju godišnjice uspostavljanja logora u Trnopolju. To će se pokazati i u narednom događaju 05. augusta 2012. godine, kada je Odbor organizovao mirovni skup „*Za jednakost i pravo na sjećanje*“.

Slika 2: Za jednakost i pravo na sjećanje.¹⁴⁰

organizovana sinhronizovana akcija postavljanja spomen-ploča u Konjicu, Bugojnu i Foči, u kojoj su učestvovali mladi iz cijele BiH. Spomen-ploče su bile posvećene civilnim žrtvama rata i na njima je na latiničnom i ćirilničnom pismu navedeno „*Da se ne ponovi. U spomen žrtvama ratnih zločina u (ime grada u kojem je postavljena ploča)*“.

¹³⁹ Emir Hodžić, aktivista građanske inicijative „*Jer me se tiče*“.

¹⁴⁰ Arhiv Udruženja Prijedorčanki „Izvor“.

Kako je okarakterisana u saopćenju za javnost „Mirovna akcija: Za jednakost i pravo na sjećanje“, imala je za cilj skrenuti pažnju javnosti na diskriminaciju porodica žrtava nesrpske nacionalnosti u Prijedoru. Noć prije ovog skupa razbijeno je staklo na vratima prostorija Udruženja Prijedorčanki „Izvor“, što nije bio prvi napad na ovo udruženje, no uprkos ovom pokušaju zastrašivanja skup je održan.

Međutim, neposredno nakon skupa na „informativni razgovor“ u policijsku stanicu je pozvan Sabahudin Garibović¹⁴¹ protiv kojeg je podnesena krivična prijava, na osnovu navoda da za skup nije osigurao vozilo hitne pomoći, a što je navodno po zakonu trebao učiniti. Tokom samog ispitivanja i uzimanja izjave, pokazalo se da je zapravo riječ genocid ispisana sa 102 školske torbe, od kojih je svaka na sebi imala napisano po jedno ime ubijenog djeteta, što je bio okidač za policijsku akciju i sudski proces. Iste noći održan je i *Kamp u Trnopolju* na kojem su organizovane projekcije filmova i javne tribine, na kojima se također koristila riječ genocid, no policija nije reagovala.

Prijedorska policija je reagovala selektivno samo na događaje koje su se trebali ili su se održali na centralnim lokacijama u gradu, dok ih nisu previše zanimale aktivnosti u povratničkim mjestima. Postupanje lokalnih vlasti je poslalo poruku da je sjećanje na civilne žrtve rata Bošnjake i Hrvate kao takvo moglo postojati i biti legalno samo u izolovanim lokacijama, daleko od centra grada ili daleko od javnosti prijedorskih Srba. Aktivnosti Odbora u samom gradu Prijedoru su se kriminalizirale, a aktivisti zastrašivali izjavama i prijetnjama policijskim istragama. Sa namjerom da aktivnosti Odbora dobiju podršku značajnih ličnosti, Udruženje

¹⁴¹ Predsjednik Udruženja logoraša „Kozarac“.

Prijedorčanki „Izvor“ u augustu 2012. godine uspostavlja i „**Međunarodnu nagradu za borbu protiv poricanja genocida**“.

Prvi laureat nagrade je britanski novinar Ed Vulliamy koji je svojim izvještajima iz Prijedora u ljeto 1992. godine svjetskoj javnosti približio logore smrti Omarska, Trnopolje i Keraterm. Svojim autentičnim stilom pisanja u kojima je odjekivao eho koncentracionih logora iz Drugog svjetskog rata, potakao je predstavnike Vijeća sigurnosti UN-a na osnivanje Komisije eksperata, čiji će izvještaj rezultirati uspostavljanjem Međunarodnog suda za bivšu Jugoslaviju (MKSJ) u Den Haagu, na kojem je i sam svjedočio u slučajevima protiv Sloboda Miloševića, Radovana Karadžića i Milomira Stakića.

Kasnije su nagradu dobili Organizacija „Žene u crnom“ (2013) i pozorišni redatelj Oliver Flijić (2014), prvenstveno zbog svoje predstave o Aleksandri Zec, dok je u 2015 godini ova nagrada pripala novinarki Gordani Katana. Aktivnosti Odbora su se okončali protestnom šetnjom koja je bila najavljena za 10. decembar, povodom Međunarodnog dana ljudskih prava.¹⁴² Iako se prva protestna šetnja i obilježavanje Međunarodnog dana ljudskih prava organizovala 2008. godine, protestnu šetnju 2012. godine je zabranila Prijedorska policija.. Prijedorska policija je tako odobravalala okupljanje na centralnom gradskom trgu, no ne i šetnju, što su aktivisti Odbora iskoristili za novu medijsku kampanju protiv ovakve odluke lokalne vlasti.

Uprkos zabrani, sedam aktivista za ljudska prava prošetalo je ulicama Prijedora sa transparentom „**Gdje se krše ljudska prava,**

¹⁴² Prijedor je jedina općina i jedini grad u bosanskohercegovačkom entitetu Republika Srpska u kojem povratnici i porodice žrtava protestnom šetnjom obilježavaju Svjetski dan ljudskih prava, a samo obilježavanje u obliku protestne šetnje pokrenulo je Udruženje Prijedorčanki „Izvor“, 2008. godine.

tu građanska neposlušnost postaje dužnost“. Aktivistima u Prijedoru pridružila se i grupa mladih iz Banje Luke koji su isti dan izišli na ulice Banje Luke sa istom porukom. Za Međunarodni dan ljudskih prava 2013. godine, održana je protestna šetnja u Prijedoru, te u decembru 2014. godine.

Rezime djelovanja Odbora

Realizacija konkretnih aktivnosti na polju politika sjećanja u kojima su se kao glavni nosioci pojavile lokalne organizacije i udruženja okupljenih u Odbor, pokazala je da su različiti profesionalni kapaciteti, misije i ciljevi djelovanja članica Odbora otežavajuće okolnosti. Poteškoće su se ogledale u održavanju komunikacije i usaglašavanju pristupa problemu. Odboru je izostala i konkretnija podrška prijedorske dijaspore, tako da je od potrebnih 70.000 KM,¹⁴³ koliko je bio procijenjen trošak planiranog progama, prikupljeno tek oko 14000 KM, dok je najveći dio donacija prikupljen od osoba koje nisu bili Prijedorčani.

Tokom djelovanja Odbora, razne političke opcije su pokušale ispolitizirati aktivnosti, što su predstavnici vješto zaobilazili, dajući prednost porodicama žrtava i samoj žrtvi. Podrška lokalnih i entitetskih političara ostala je deklarativna i nedovoljno konkretna. Također, kod svih aktivnosti se pokazalo da se nakon svake zabrane povećao broj učesnika na narednim skupovima. S druge strane, mnogi građani su se plašili da će svojim vidljivim učešćem ugroziti sebe i svoju porodicu, stoga se medijska kampanja o

¹⁴³ Zapisnik sa sastanka Odbora za obilježavanje 20. godišnjice stradanja nevinih ljudi u općini Prijedor, od 06. aprila 2012. godine.

zastašivanju i represiji također negativno odrazila na aktivnosti Odbora.

Konkretnije, zabrane i istupi lokalnih vlasti u javnosti imale su nekoliko efekata. Kao prvo, zabrane su utjecale na jačanja aktivističkih kapaciteta i širenje ideje o okupljanju različitih udruženja i pojedinaca oko ideje čuvanja sjećanja na zločine u Prijedoru, dok je negativno što ni pritisci međunarodne zajednice i građana nisu imale odjeka kod lokalnih institucija, niti su značajnije promijenili njihov odnos prema civilnim žrtvama rata i njihovim porodicama.

Medijskom kampanjom i aktivizmom koji se ogledao u javnim skupovima i slanju protestnih pisama gradonačelniku i predstavnicima međunarodnih organizacija, Odbor je uspio stvoriti pritisak na javnost u Prijedoru, koji će rezultirati pronalaskom masovne grobnice Tomašica i podizanju novih optužnica za ratne zločine koji su počinjeni nad civilima bošnjačke nacionalnosti u Prijedoru. Takav pritisak se ogledao i u odluci da se općina Prijedor ostavi u optužnici za genocid protiv Radovana Karadžića i Ratka Mladića.

Svjetski dan bijelih traka i građanske inicijative za sjećanje u Prijedoru

Trideset i prvog maja 1992. godine vlasti bosanskih Srba u Prijedoru putem lokalnog radija izdaju naredbu nesprskom stanovništvu da obilježi svoje kuće bijelim zastavama ili čaršafima i da pri izlasku iz kuća stave bijele trake oko rukava, po uzoru na slučaj iz 1939. godine i nacističkomproglasupo kojem su poljski Jevreji morali nositi bijele trake sa plavom Davidovom zvijezdom oko rukava, čime su članovi jedne etničke ili religijske grupe na ovaj način bili obilježeni.

Prisjećajući se diskriminacije iz 1992. godine, Svjetski dan bijelih traka imao je za cilj buđenje svijesti javnosti o borbi za dostojanstvo civilnih žrtava rata i njihovih porodica. Tako je 31. maj 2012. godine postao dan kada su ljudi širom svijeta, noseći bijelu traku, digli glas protiv poricanja istine o zločinima počinjenim u Prijedoru. Svjetski dan bijelih traka u 2012. godini se sveo na medijsku i internet kampanju u kojoj je učestovalo nekoliko hiljada ljudi širom svijeta. Nakon 2012. godine „*prijedorska bijela traka*“ je postala simbol (borbe protiv) diskriminacije, kršenja ljudskih prava i institucionalnog negiranja zločina nad civilima u Prijedoru. Kao događaj u Prijedoru 2013. godine, Svjetski dan bijelih traka je uspio da prevaziđe (etno)nacionalne granice, jer su se u aktivnosti uključili i mladi prijedorski Srbi, koji su se pojavili kao organizatori protestne šetnje glavnom pješačkom ulicom u Prijedoru. Prvoj protestnoj šetnji prisustvovali su aktivisti iz cijele Bosne i Hercegovine što je bila konkretna podrška porodicama ubijene djece. Simboličnim činom postavljanja ukrug 102 ruže za 102 ubijene djece, gradskim vlastima se uputila poruka da treba pokazati senzibilitet za porodice žrtava, te da na toj lokaciji u centru grada treba da izgradi spomenik. Krug je simbolizirao nedostatak spomenika sa imenima ubijene djece u centru grada, a neki su ga označili i kao „*Spomenik za jedan dan*“¹⁴⁴.

¹⁴⁴ Iako se termin „Spomenik za jedan dan“ u kontekstu obilježavanja, pojavljuje tek 2014. godine

Slika 4: Spomenik za jedan dan.¹⁴⁵

Suprotno očekivanjima, ruže poredane ukруг na glavnom gradskom trgu stajale su do ranih jutarnjih sati narednog dana i nisu smetale građanima Prijedora. Građani Prijedora pokazali su intresovanje, prilazili su krugu, čitali imena ubijene djece i razmišljali o prošlosti, ukratko, građani su se uključili u proces promišljanja o prošlosti. Uz protestnu šetnju 2013. godine pokrenuta je i aktivistička internet kampanja sjećanja na djecu ubijenu širom Bosne i Hercegovine.

U kratkim video porukama aktivisti su se prisjećali ubijene djece. Cilj kampanje bio je inicirati empatiju prema stradanju djece kao nedužnim žrtvama rata. Tako su osobe koje su se identifikovale kao građani srpske nacionalnosti prisjećali ubijene djece Bošnjaka ili Hrvata, a građani bošnjačke nacionalnosti prisjetili su se ubijene djece srpske ili hrvatske nacionalnosti. 2014. godine ponovljena je aktivnost sa cvijećem, no za Svjetski dan bijelih traka 2015. godine, umjetnica Elma Selman, porijeklom iz Prijedora, upriličila je na centralnom gradskom trgu performans sa lego kockicama, imena

¹⁴⁵ Udruženje Prijedorčanki „Izvor“.

ubijene djece su bila napisana latinicom i ćirilicom na kockice koje su se spontano slagale u apstraktni spomenik.

Obilježavanje ovog dana organizovano je i u 2016 godini kada su se umjesto kocki na trgu našla dječija obuća. Općenito, aktivnosti mladih za Svjetski dan bijelih traka motivisale su roditelje stradale djece da u decembru 2013. godine pokrenu inicijativu za izgradnju spomenika za ubijenu djecu u Prijedoru. S obzirom na nespremnost gradonačelnika i poslanika u Skupštini grada da pokrenu pitanje izgradnje spomenika, roditelji su odlučili iskoristiti odredbu Statuta koja omogućuje da se to pitanje stavi na dnevni red Skupštine, ukoliko se prikupi 1000 potpisa građana Prijedora.

Tokom 2014. godine prikupljeno oko 1175 potpisa građana Prijedora.¹⁴⁶ Uz zahtjev da se o ovom pitanju očituje Skupština grada Prijedora, peticiju je do 25. novembra predao predstavnik roditelja, Fikret Bačić. Marko Pavić je u decembru 2014. godine prvi put primio roditelje ubijene djece i naglasio da se slaže sa izgradnjom spomenika, no da takva praksa treba da bude i u Federaciji Bosne i Hercegovine.

Roditeljima je također data informacija da će se o njihovom zahtjevu raspravljati u martu 2015. godine. Međutim, nakon desetina sastanaka sa predsjednikom Skupštine grada Seadom Jakupovićem i nakon pritiska od međunarodnih organizacija kao što je Amnesty International roditelji ubijene djece su 29. juna 2016 godine dočekali i da njihova peticija bude uvrštena u dnevni red zasjedanja skupštine grada. Na pomenutoj sjednici samo su tri

¹⁴⁶ Statut grada Prijedor: Građanska inicijativa Član 93. (1) Građani Grada pokreću inicijative za ona pitanja koja su predviđena zakonom i Statutom. (2) Inicijativu može pokrenuti najmanje 500 građana Grada. (3) Skupština grada je dužna da u roku od 60 dana od dana dobijanja inicijative obavi raspravu i građanima dostavi obrazložen odgovor.

poslanika bili za inicijativu dok su svi ostali bi suzdržani. Iako inicijativa nije uspjela i vijećnici su odbili da promjene regulacioni plan kako bi se omogućilo postavljanje spomenika na traženim lokacijama.

Sam gradonačelnik Prijedora Marko Pavić ostao je pri svom stavu tvrdeći da nije sporan spomenik već ponuđena lokacija.¹⁴⁷ Naime roditelje su od skupštine zahtjevali da se spomenik izgradi u pješačkoj zoni ispred bivše robne kuće Patria ili ispred zgrade općine, što je za lokalnu vlast neprihvatljivo. Ovakvim stavom i izjavom Pavić je još jednom naglasio dominaciju srpskog narativa nad javnim prostorom u Prijedoru. Roditeljima ubijene djecu su nuđene druge lokacije, koje se nalaze nešto udaljenije od gradske jezge i koje se nalaze u muslimanskom kvartovima grada, što je za njih neprihvatljivo. Nakon ovakvog ishoda roditelji su najvili potencijalnu tužbu u skladu sa zakonom o zabrani diskriminacije.

Poslije aktivizma aktivizam

Iako je formalno¹⁴⁸ prestao da postoji „Odbor za obilježavanje 20. godišnjice stradanja nevinih ljudi u općini Prijedor“, udruženja su nastavila svoje djelovanje na polju izgradnje kulture sjećanja - neki u manjem, a drugi u većem i proširenom obimu. Ono što se sa sigurnošću može reći jeste da se na sceni „*kulture sjećanja*“ u

¹⁴⁷ Vidi Prijedor odbio inicijativu za podizanje spomenika ubijenoj djeci na <http://www.balkaninsight.com/en/article/prijedor-odbio-inicijativu-za-podizanje-spomenika-ubijenoj-djeci-06-29-2016>, pristupljeno 01.08.2016.

¹⁴⁸ Ovdje valja naglasiti da Odbor nikad nije bio pravno tijelo niti je bio registrovan kao takvo, stoga se „formalno“ u ovom kontekstu odnosi na održavanje redovnih sastanaka udruženja koja su bila dio Odbora, te se podrazumijeva prestanak zajedničkog nastupa kada je riječ o aktivnostima.

Prijedoru pojavila nova snaga mladih, te da se povećao broj javnih događaja na centralnim lokacijama u gradu. Kao konkretan rezultat aktivizma u Prijedoru, predstavnički dom Savezne Američke Države Missouri usvaja *Rezoluciju o genocidu u Srebrenici i Prijedoru*,¹⁴⁹ što je prvi zvanični dokument u obliku rezolucije jedne države u kojoj se zločini u Prijedoru naziva „genocidom“. Ova rezolucija rezultat je lobiranja prijedorske i bosanskohercegovačke dijaspore u ovoj saveznoj državi.

Nadalje, početak ekshumacije masovne grobnice Tomašica otvorio je novi prostor za diskusiju o memorijalizaciji civilnih žrtava rata u Prijedoru, ali i za dodatni pritisak na odgovorne sudske organe za procesuiranje ratnih zločina. Nakon inicijative Udruženja Prijedorčanki „Izvor“ 2013. godine dolazi do pokretanja novog dijaloga između prijedorskih udruženja o kulturi sjećanja i procesu izgradnje memorijala u Prijedoru. U dijalog se ponovo uvodi medijacija, kako bi se uspostavila bolja komunikacija sa lokalnim vlastima.

Za razliku od inicijative koja je bila aktuelna 2004. godine, a koja nije rezultirala dogovorom o izgradnji memorijala na prostoru bivšeg logora Omarska, ovu inicijativu su pokrenula sama udruženja,¹⁵⁰ i ona je bila usmjerena više na ispitivanje trenutne atmosfere u vezi sa zahtjevom za uspostavljanje memorijala za civilne žrtve rata u Prijedoru, nego za postizanje određenih značajnijih efekata. Konsultacije su vodili stručnjaci, okupljeni oko platforme Memory Lab.¹⁵¹ Nakon nekoliko sastanaka sa

¹⁴⁹ Missouri usvojio Rezoluciju o genocidu u Srebrenici i Prijedoru, <http://www.avaz.ba/vijesti/iz-minute-u-minutu/missouri-usvojio-rezoluciju-o-genocidu-u-srebrenici-i-prijedoru>, pristupljeno 02. juna 2014. godine.

¹⁵⁰ Logističku podršku za sastanke je osiguralo Udruženje Prijedorčanki „Izvor“.

¹⁵¹ *Memory Lab* je platforma za razmjenu, saradnju i kritičko promišljanje historije i kulture sjećanja u Evropi. Povezuje institucije, organizacije i pojedince

predstavnicima udruženja, medijatori su uspjeli da osiguraju i sastanak sa gradonačelnikom Markom Pavićem. Na sastanku je zaključeno da se eventualni memorijal u Prijedoru uvjetuje kako zakonskim rješenjima na nivou države, tako i sa sličnim projektima u ime stradanja Srba u Federaciji Bosne i Hercegovine.

Kultura sjećanja počinje biti i u fokusulokalne organizacije Centar za mlade „Kvart“, koja je u saradnji sa Friedrich Ebert Stiftungom organizovala konferenciju na temu „*Kultura sjećanja – istorijski lomovi i savladavanje prošlosti, kako se odnosimo prema prošlosti*“ i desetak drugih panel diskusija koje se problemu sjećanja na recentnu prošlost pristupile iz različitih uglova. Nakon ove konferencije, ova fondacija je organizovala i niz panel diskusija u kojima su se raspravljali različiti aspekti kulture sjećanja u Prijedoru. U lokalnoj zajednici Čarakovo započeta je izgradnja memorijala posvećenog „*herojima povratka*“.¹⁵² Udruženje Prijedorčanki „Izvor“ realizuje projekat „*Izgradnja kulture sjećanja, kako se nebi ponovilo*“. Uz sklopu ovog projekta, Prijedor se pridružio globalnim inicijativama za očuvanje individualnih iskustava preživjelih žrtava masovnih zločina, kao što su Fondacija Shoah koju je 1994. godine utemeljio Steven Spielberg, s ciljem dokumentovanja svjedočenja o stradanjima preživjelih holokausta ili projekat „Cinema for Peace“¹⁵³ koji bilježi lična iskustva preživjelih Srebreničana.

koji rade na polju obrazovanja i izgradnje kulture sjećanja, s posebnim osvrtom na Zapadni Balkan i Zapadnu Evropu, v. <http://www.memorylab-europe.eu/>

¹⁵² Naselje Čarakovo nalazi se na putu između Sanskog Mosta i Prijedora. Obilježeno je progonima, ubistvima i zločinima protiv civila. Jedan od najpoznatijih slučajeva zločina u ovom mjestu je strijeljanje nekoliko muškaraca ispred mjesne džamije. Dvije osobe su preživjele strijeljanje, od kojih je jedna bila ključni svjedok u predmetu Soldat i dr. koji se vodio na sudu BiH-prvostepenom i drugostepenom presudom utvrđena je krivica za ovaj čin (za više informacija pogledati <http://www.sudbih.gov.ba/?id=3180&jezik=b>).

¹⁵³ Za više informacija vidi <http://cinemaforpeace.ba/>

Osjećaj nepovjerenja u vlasti i policiju, te otpor prema suočavanju sa vlastitim traumama, bili su izraženi i u realizaciji projekta videoarchive. Veliki broj građana odustajao je od intervjua, jer su smatrali da bi samim učešćem mogli ugroziti svoju i sigurnost svoje porodice. No uprkos poteškoćama videoarhiv zločina protiv čovječnosti u Prijedoru je sakupio preko 500 sati materijala, koji svjedoči o stradanjima nesrba u gradu Prijedoru tokom devedesetih godina. Kao dio ove arhive tokom 2014. godine snimljen je dokumentarni film „Sjeti me se“¹⁵⁴ u kojem se problematizira sjećanje nanestale osobe iz ugla djece nestalih. Film je premijerno prikazan u Sarajevskom ratnom teatru (SARTR) 09. decembra 2014. godine u sklopu programa Sedam dana ljudskih prava.¹⁵⁵ Međutim, arhiva još uvijek nije spremna da postane dostupna domaćim i međunarodnim istraživačima, te je potrebno definisati načine korištenja postojeće arhivske građe. Glavni trg u Prijedoru je od 2013. godine postao i prostor komemoracije nestalih osoba.

Tako je u organizaciji Udruženja Prijedorčanki „Izvor“ na 30. august 2013. godine postavljena izložba ličnih predmeta nestalih osoba kojima se prvi put „vraća njihov identitet i dostojanstvo“. Nestale osobe su tako prikazane kao građani Prijedora, koji su imali svoje (ljudske) osobine i karakteristike. Slična instalacija se ponovila u augustu 2014. godine, međutim, umjesto ličnih predmeta na glavnom trgu u Prijedoru su postavljene stilizovane masovne grobnice. Slična instalacije je ponovljena 2015. godine kada je od zemlje sa „Jakarine kose“ napravljena stilizovana grobnica u kojoj su se našli podaci o nekoliko većih masovnih grobnica u kojima su pronađeni Prijedorčani. Dok je 2016 godine

¹⁵⁴ Film „Sjeti me se“ u avgustu 2015. godine prikazan je i na Sarajevo Film Festivalu.

¹⁵⁵ Kampanja za promociju ljudskih prava tokom 2014. godine koju je pokrenula građanska inicijativa „Jer me se tiče“.

ovaj datum obilježen sa porukom „Pomozite da pronađemo naše nestale“.

Na siluetu od stiropola su postavljena imena nestalih osoba, te poruke porodica nadležnim institucijama. Udruženje logoraša „Prijedor '92“ nastavilo je da saraduje na programima studijskih posjeta, na osnovu kojih nekoliko grupa studenata svake godine posjeti Prijedor. Također u Prijedoru postoje ozbiljne inicijative za prikupljanje materijala i artefakata s kojima bi se krenulo u osnivanje arhive i dokumentacionog centra.

Zaključak

Kada objektivno pristupimo analizi kulture sjećanja za slučaj grada Prijedora, može se zaključiti da Prijedor nije jedinstven

slučaj u Bosni i Hercegovini, već da dijeli sudbinu velikog broja zajednica zarobljenih u politiku selektivnog sjećanja. Selektivno sjećanje koje oblikuje percepciju prošlosti, glavna je kočnica procesa suočavanja sa prošlošću. Iako brojne, aktivnosti lokalnih organizacija i udruženja dosad nisu proizvele konkretnije rezultate kada je riječ o institucionalnom suočavanju sa prošlošću. Inicijativa roditelja ubijene djece za izgradnju spomenika jedina je inicijativa koja je kreirala atmosferu dijaloga sa lokalnim institucijama. Sama činjenica da je većina vijećnika bila suzdržana i da niti jedan vijećnik nije bio protiv ove inicijative govori od određenim pomacima u institucijama lokalne zajednice.

Inicijativama za sjećanje u Prijedoru općenito nedostaje značajnija podrška građana, kako samih porodica žrtava, tako i drugih. Obilježavanje Svjetskog dana bijelih traka od 2012.godine, tokom maja okuplja mlade ljude iz cijele Bosne i Hercegovine i svijeta, no ovom događaju nedostaje značajnija podrška građana Prijedora. Narativ o logorima se nameće u kontekstu inicijativa za izgradnju memorijala. U Prijedoru ne postoji aktivna zajednica Hrvata ili pak ukoliko postoji, aktivnosti komemoracije stradalih Hrvata posebno u mjestu Briševo nisu vidljive u javnom prostoru Prijedora, a što je najtužnije kao da i nemaju pretenziju da to postanu, za razliku od narativa o stradanju Bošnjaka ili pak građanskog koji koristi javni prostor.

Nedostaci istraživanja

Ključni nedostaci istraživanja odnose se na selekciju uzorka, te nemogućnost da se uspostavi komunikacija sa Boračkom

organizacijom Prijedor, koja okuplja bivše borce i porodice boraca Vojske Republike Srpske. Ova organizacija svojim djelovanjem značajno utječe na usmjeravanje tokova institucionalne politike sjećanja u Prijedoru.

Literatura

1. Ayaki. I (2001) *Return to Prijedor: politics and UNHCR*, Forced migration review 10, 35-37.

2. Članak pod naslovom: *Ćilim Otkan suzama* objavljen na portalu MojPrijedor.com: <http://www.mojprijedor.com/cilim-otkan-suzama/> autor Sudbin Musić pristupljeno 20 augusta 2015.
3. Članak „*Počinje izgradnja spomenika žrtvama Korićanskih stijena*“, objavljen 08. februara 2006. godine, dostupan na: <http://kozarac.ba/item/994-576-689-poc-inje-gradnja-spomenika-zrtvama-koricanskih-stijena> pristupljeno 09. august. 2015. <http://kozarac.ba/item/994-576-689-poc-inje-gradnja-spomenika-zrtvama-koricanskih-stijena> pristupljeno 09. august. 2015.
4. Darko Karačić (2012): *Od promoviranja zajedništva do kreiranja podjela: Politike sjećanja na partizansku borbu u Bosni i Hercegovini*, u: Zbornik radova “Revizija prošlosti: Politike sjećanja u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji od 1990. godine”
5. Grupa autora (2000) *Ni krivi ni dužni: knjiga nestalih općine Prijedor-drugo izdanje*, IPC Patrija i Udruženje Prijedorčanki „Izvor“,
6. Grupa autora (2010): *Približavanje MKSJ-a zajednicama u Bosni i Hercegovini: transkripti sa konferencije u Prijedor 25. juni 2005. godine*, Publikacija službe za medije / komunikacije: Sekretarijat MKSJ-a
7. Grupa autora (2012): *Ni krivi ni dužni: knjiga nestalih općine Prijedor*, Prijedor: Udruženje Prijedorčanki „Izvor“
8. Grupa autora (2013) *Bosna i Hercegovina: osobe nestale usljed oružanih sukoba tokom 1990.-ih; pregled stanja*, Sarajevo: Međunarodna komisija za traženje nestalih osoba (ICMP)
9. Kozarski vjesnik, „*Bez odbornika iz reda bošnjačkog naroda*“ autor C.M., 08. juni 2012.

10. Marko Vešović, „Sveto Ćuk“ Magazin „BH Dani“ od 03. oktobra 2003. godine. (Arhiva Udruženja Prijedorčanki Izvor)
11. Missouri usvojio Rezoluciju o genocidu u Srebrenici i Prijedoru, <http://www.avaz.ba/vijesti/iz-minute-u-minutu/missouri-usvojio-rezoluciju-o-genocidu-u-srebrenici-i-prijedoru>, pristupljeno 02. juna 2014. godine. <http://www.avaz.ba/vijesti/iz-minute-u-minutu/missouri-usvojio-rezoluciju-o-genocidu-u-srebrenici-i-prijedoru>, pristupljeno 02. juna 2014. godine.
12. Osobni intervjui:
 - a. Udruženje logoraša „Prijedor '92“, Sudbin Musić, sekretar.
 - b. Udruženje porodica poginulih i nestalih boraca i civila Prijedor, Zdravka Karlica.
 - c. Udruženje Prijedorčanki Izvor, Edin Ramulić, sekretar.
 - d. Centar za mlade Kvart, direktor Goran Zorić
 - e. Građanska inicijativa „Jer me se tiče“, Emir Hodžić
 - f. Udruženje logoraša „Prijedor '92“, Sudbin Musić, sekretar.
 - g. Udruženje porodica poginulih i nestalih boraca i civila Prijedor, Zdravka Karlica.
 - h. Udruženje Prijedorčanki Izvor, Edin Ramulić, sekretar.
 - i. Centar za mlade Kvart, direktor Goran Zorić
 - j. Građanska inicijativa „Jer me se tiče“, Emir Hodžić
13. Presuda pred Pretresnim vijećem II Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju iz 2013. u predmetu Tužilac protiv Miće Stanišića i Stojana Župljanina, Predmet br. IT-08-91-T
14. Presuda pred Pretresnim vijećem II MKSJ iz 2003. godine. u predmetu Tužilac protiv Milomira Stakića, predmetbr. IT-94-24

15. Presuda pred Pretresnim vijećem II MKSJ-a iz 1997. godine upredmetu Tužilac protiv Duška Tadića., Predmetbr.IT-94-1
16. Presuda pred pretresnim vijećem MKSJ-a iz 2003. godine u predmetu Tužilac protiv Biljane Plavšić, predmet br: IT-00-39&40/1-S
17. Richard Ashby Wilson (2007), Forum za tranzicijsku pravdu: *Presuđivanje istoriji: istorijski zapis Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju*
18. Sabina Sivac-Braynt, "The Omarska Memorial Project as an Example of How Transitional Justice Interventions Can Produce Hidden Harms", *International Journal of Transitional Justice* 0, 1-11 (2014)
19. Todor Kuljić, *Kritička kultura sjećanja* (30.06.2006), <http://pescanik.net/kriticka-kultura-secanja/>

Zapisnici sa sastanka Odbora za obilježavanje 20. godišnjice stradanja nedužnih ljudi u općini Prijedor.

